

Νίκος Κανελλόπουλος

Ειδικός Ἐπιστήμονας Στρατιωτικῆς
Ἱστορίας Στρατιωτικῆς Σχολῆς Εὐελπίδων

Νίκος Τόμπρος

Λέκτορας Πολιτικῆς Ἱστορίας
Στρατιωτικῆς Σχολῆς Εὐελπίδων

Ἡ στρατιωτικὴ δράση τῶν Φιλελλήνων στὴ μάχη τοῦ Πέτρα: Ξαναδιαβάζοντας τὸν Daniel-Johann Elster καὶ τίς ἄλλες πηγές

Εἰσαγωγή

Ἡ προετοιμασία τῶν Ἑλλήνων γιὰ τὴ διεκδίκηση τῆς ἀνεξαρτησίας τους ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ ἐξουσία καὶ ὁ ἔνοπλος ἀγὼνας πού τὴν ἀκολούθησε, συγκέντρωσαν τὴ στήριξη Εὐρωπαίων καὶ Ἀμερικάνων, ἡ ὁποία σταδιακὰ μορφοποιήθηκε στὸ πολιτικοῖδεολογικὸ κίνημα πού εἶναι γνωστὸ βιβλιογραφικὰ ὡς Φιλελληνισμός. Τό ἐν λόγω κίνημα, πού ἔλαβε ποικίλες ἐκφράσεις, συνέδραμε ἠθικά, ὕλικά καὶ πολιτικά τοὺς ἐπαναστατημένους Ἕλληνες. Προφανῶς ἡ ἀμεσότερη ἔκφραση τοῦ Φιλελληνισμοῦ ὑπῆρξε ἡ πολεμικὴ δράση πού ἀνέπτυξαν στὸ πλευρὸ τῶν Ἑλλήνων -κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνα (1821-1829)¹- ξένοι ἐθελοντές, κυρίως ἀξιωματικοί. Μπορεῖ τὰ κίνητρα τῶν ἐθελοντῶν, ὅσον ἀφορᾷ τὴν προσέλευσή τους στὸν ἐλλαδικό χῶρο, νὰ ἦταν πολλὰ καὶ ποικίλα -καὶ σέ ὁρισμένες περιπτώσεις ἰδιοτελῆ-, ἡ πολεμικὴ τους συμμετοχὴ στὴν Ἐπανάσταση -ὑπὸ συνθήκες μάλιστα ἰδιάζουσες καὶ πολὺ δυσκολότερες ἀπὸ τίς ἀντίστοιχες στὰ εὐρωπαϊκὰ

1. Ὡς καταληκτικὴ ἡμερομηνία τῆς Ἐπανάστασης ἐκλαμβάνουμε τὴν 12η Σεπτεμβρίου 1829, καθὼς τότε διεξήχθη στὴν Πέτρα τῆς Βοιωτίας ἡ τελευταία μάχη τοῦ ἐλληνικοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνα. Σχετικὰ μέ τὴν ἐν λόγω μάχη πρόχειρα βλ. Ἀπ. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τόμ. Η', Θεσσαλονίκη 1988, σ. 127, σ. 129, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Σπ. Λουκάτος, «Ἡ τελευταία μάχη τοῦ Ἀγῶνος τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνεξαρτησίας, Πέτρα Βοιωτίας 12 Σεπτεμβρίου 1829», *Ἑπετηρὶς Ἑταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν*, 5 (1974-1975), σσ. 109-134. Στ. Παπαδόπουλος, «Τὰ πολιτικά γεγονότα», *Ι.Ε.Ε.*, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, τόμ. ΙΒ', Ἀθήνα 1975, σσ. 532-533.

πεδία μαχών- δέν μπορεί νά ἀμφισβητηθεῖ. Οἱ Φιλέλληνες ἐπίσης πού ἦσαν στρατιωτικοί -καί συνεπῶς διέθεταν σημαντική πολεμική ἐμπειρία- ἀποτέλεσαν φορεῖς μετάγγισης τοῦ εὐρωπαϊκοῦ-δυτικοῦ τρόπου πολέμου στούς ἐπαναστατημένους Ἑλλήνες καί συντέλεσαν στήν ὀργάνωση καί δημιουργία τακτικῶν στρατευμάτων.

Στό πλαίσιο τῆς πολεμικῆς προσφορᾶς τῶν Φιλελλήνων στήν Ἑλληνική Ἐπανάσταση ἐντάσσεται καί ἡ συγκρότηση τοῦ *Τάγματος τῶν Φιλελλήνων*, πού ἀκολούθησε -τόν Ἰούνιο τοῦ 1822- τόν Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο στήν ἐκστρατεία του στήν Ἡπειρο πρὸς ἀνακούφιση τῶν Σουλιωτῶν², ἡ ὁποία καί κατέληξε στήν ὀδυνηρή ἤττα στοῦ Πέτα. Στόχος τῆς συγκεκριμένης πολεμικῆς ἐπιχείρησης ἦταν ἡ κατάληψη τῆς Ἄρτας, καθώς ἀπό τό συγκεκριμένο ἰσχυρό στρατιωτικό κέντρο ὀργανώνονταν ὅλες οἱ ἐπιθετικές κινήσεις τῶν Ὀθωμανῶν πρὸς τὰ βόρεια καί τὰ νότια³. Ἡ ἐκστρατεία ἔχει καταστεί ἀντικείμενο περιγραφῆς καί σχολιασμοῦ ἀπὸ ἀρκετοῦς Ἑλλήνων, οἱ ὁποῖοι εἴτε συμμετείχαν σ' αὐτή, εἴτε ἔγραψαν γι' αὐτή μέ βάση μαρτυρίες συμμετεχόντων. Ἐξίσου σημαντική πηγή ἀποτελοῦν τὰ ἀπομνημονεύματα Φιλελλήνων, ἡ ἀνάγνωση τῶν ὁποίων συμπληρώνει καί ἀποδίδει ὀλοκληρωμένη τὴν εἰκόνα τῆς ἐκστρατείας στήν Ἡπειρο, καθώς καί τῶν γεγονότων πού ὀδήγησαν στήν ἤττα στοῦ Πέτα, πού οὐσιαστικά σήμανε καί τὸν τερματισμὸ τῆς ἐκστρατείας. Τό ὅτι οἱ Φιλέλληνες ἦσαν, στή συντριπτική τους πλειονότητα ἐπαγγελματίες στρατιωτικοί συντελεῖ στό νά περιγράψουν στά ἀπομνημονεύματά τους τίς πολεμικές συγκρούσεις πού ἔλαβαν μέρος μέ περισσότερες λεπτομέρειες, παρέχοντάς μας συνεπῶς σημαντικές πληροφορίες, κυρίως γιὰ τὴ δράση τῶν τακτικῶν στρατευμάτων.

2. «Ἀπὸ τό χειμῶνα τοῦ 1821 ὁ Μαυροκορδάτος εἶχε στρέψει τὴν προσοχή του πρὸς τὴ Δυτική Ἑλλάδα πού κινδύνευε νά κατακλυσθεῖ ἀπὸ τοὺς Τουρκαλβανούς. Ἐπρεπε νά ἐνισχυθοῦν οἱ Σουλιῶτες γιὰ νά σταθεροποιήσουν τὴν ἀντίσταση στὰ βουνά τους. Ἡ ἐκστρατεία στήν Ἡπειρο φαινόταν ἀπαραίτητη [...] νά ἀναλάβει τὴν ἐκστρατεία ὁ Μαυροκορδάτος. Αὐτὴ ἦταν ἡ καί ἡ ἀνομολόγητη ἐπιθυμία τοῦ νεαροῦ Φαναριώτη, πού θεωροῦσε τὴ Δυτικὴ Ἑλλάδα περιοχὴ πρόσφορη γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς προσωπικῆς του ἐπιρροῆς». Κ. Σιμόπουλος, *Πῶς εἶδαν οἱ ξένοι τὴν Ἑλλάδα τοῦ '21*, τόμ. Β' (1822-1823), Ἀθήνα 1980, σ. 192. Ἐπιπρόσθετα βλ. N. Fr. Aschling, *Försök till Grekiska Revolutiones Historia, enligt anteckningar gjorde på stället af Nils Fr. Aschling, Major, och Riddare af Kongl. Swärds-Orden*, Στοκχόλμη 1824, σ. 409.

3. «Ἡ κατάκτηση τῆς Ἄρτας θά ἔλυνε τὴν πολιορκία τοῦ Σουλίου καί θά ἐπέτρεπε τὴ μεταφορά τοῦ μετώπου βορειότερα, πρὸς τὰ Γιάννενα». Δ. Τζάκης, «Τὰ πολεμικά γεγονότα: Οἱ ἐξελίξεις στὰ μέτωπα τοῦ πολέμου (1822-1824)», *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ 1770-2000*, τόμ. 3, Ἑλληνικά Γράμματα, Ἀθήνα 2003, σ. 83.

Πηγές.

Ἀπό τό πλῆθος τῶν ἄμεσων καί ἔμμεσων πηγῶν πού διαθέτουμε γιά τήν ἐκστρατεία στήν Ἑπείρο γενικότερα καί τή μάχη τοῦ Πέτα εἰδικότερα, θά χρησιμοποιήσουμε ὡς βασικές ἐκεῖνες πού γράφτηκαν ἀποκλειστικά καί μόνο ἀπό ἄτομα πού ἔλαβαν ἐνεργό μέρος στά γεγονότα. Οἱ ὑπόλοιπες χρησιμοποιοῦνται συμπληρωματικά καί κυρίως κριτικά, σέ μία προσπάθεια ἀποδόμησης τυχόν λαθῶν, παρανοήσεων ἢ καί παραπληροφόρησης, ἀκόμα καί ἀποκατάστασης, τῆς ἱστορικῆς ἀλήθειας⁴.

Ὁ κεντρικός κορμός τῆς παρούσας μελέτης βασίζεται στά ἀπομνημονεύματα τοῦ Πρώσου ἱατροῦ Johann Daniel Elster, καθὼς τό κείμενό του εἶναι ἀφ' ἑνός ἐλάχιστα μελετημένο καί ἀφ' ἑτέρου τό πιό πλούσιο καί ἀξιόπιστο σέ πληροφορίες γιά τά ὑπό ἐξέταση θέματα. Ὁ Elster, αὐτόπτης μάρτυρας τῶν γεγονότων τῆς ἐκστρατείας⁵, μᾶς παρέχει πληθώρα στοιχείων γιά ὅλες τίς φάσεις της. Τό γεγονός αὐτό καθιστᾷ τό κείμενό του πηγὴ ἀντλήσης ἐνδιαφερουσῶν πληροφοριῶν τόσο γιά τή στρατιωτικὴ ὁργάνωση καί δράση τῶν Φιλελλήνων, ὅσο καί τῶν ἐλληνικῶν ἀτάκτων σωμάτων. Ἀπό τοὺς ὑπόλοιπους Φιλέλληνες πού ἔγραψαν ἀντίστοιχα κείμενα, παρόντες στοῦ Πέτα ἦταν οἱ Adolph von Lübtow⁶, Ferdinand von Kiewewetter⁷, Olivier Voutier⁸, Brengeri⁹, Erik (Ἐρρίκος) Treiber¹⁰. Τό κείμενο τοῦ Voutier δέν εἶναι

4. A. Prokesch Osten, *Ἱστορία τῆς ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων κατὰ τοῦ Ὀθωμανικοῦ κράτους ἐν ἔτει 1821 καί τῆς ἰδρύσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ βασιλείου*, Διπλωματικῶς ἐξεταζομένη/Συγγραφείσα μὲν ὑπὸ Ἀντ. Πρόκες-Ὅστεν, μεταφρασθεῖσα δ' ἐκ τοῦ Γερμανικοῦ πρωτοτύπου ὑπὸ Γ. Ἑμ. Ἀντωνιάδου, τόμ. Α', Ἀθήνα 1868, σσ. 168-170· K. Mendelssohn-Bartholdy, *Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς ἐν ἔτει 1453 Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, Ἄγγελος Βλάχος (μτφρ.), μέρος πρῶτο, Ἀθήνα 1873, σσ. 364-377.

5. Γιά τό κείμενο τοῦ Elster ὡς ἀξιόπιστη μαρτυρία, βλ. P. Quack-Μανουσάκη, «Ἡ συμμετοχὴ τοῦ γερμανοῦ γιатροῦ J. D. Elster στὸν Ἑλληνικὸ Ἀγῶνα Ἀπελευθερώσεως», στό Ἀν. Β. Μανδυλαρά, Γ. Β. Νικολάου, Α. Φλιτῶρης, Ν. Ἀναστασόπουλος (ἐπιστημονικὴ ἐπιμέλεια), *Φιλελληνισμός: Τό ἐνδιαφέρον γιά τὴν Ἑλλάδα καί τοὺς Ἑλλήνες ἀπὸ τό 1821 ἕως σήμερα*, Δῆμος Νικολάου Σκουφά/Ἡρόδοτος, Πέτα (Ἄρτα)-Ἀθήνα 2015, σσ. 195-206.

6. *Der Hellenen Freiheitskampf im Jahre 1822. Aus dem Tagebuch des Herrn A. v. L., Kampfgenosse des Generals Grafen von Normann; bearbeitet von Ludwig Bollmann*, Βέρνη 1823.

7. K. Σιμόπουλος, *Πῶς εἶδαν..., ὅπ.π., σ. 258*, ὅπου καί τό ἔργο τοῦ F. von Kiewewetter. *Reise eines deutschen Offiziers nach Griechenland, seine erlebten Leiden und Schicksale und seine Rückkehr ins Vaterland. Zur Warnung von ihm selbst geschrieben*, Parchim 1823.

8. O. Voutier, *Mémoires du colonel Voutier sur la guerre actuelle des Grecs*, Παρίσι 1823, σσ. 267-

ὅμως ἀξιόπιστο, ἐνῶ ἐκεῖνο τοῦ Treiber εἶναι πολύ περιληπτικό. Ὁ Brengeri παραθέτει πολλά ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα, ἂν καί ἀντιγράφει σέ σημαντικό βαθμό τόν Voutier. Γιά τήν ἐκστρατεία ἔγραψε ἀναλυτικά καί ὁ Maxime Raybaud πού ὅμως δέν ἦταν παρὼν στή μάχη, ἀλλά τό κείμενό του, στηριζόμενο σέ μαρτυρίες ἄλλων, εἶναι ἐξίσου ἀξιόπιστο μέ αὐτό τοῦ Elster¹¹. Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς Ἑλλήνες ὀπλαρχηγούς πού συμμετεῖχαν στήν ἐκστρατεία καί ἔγραψαν ἀπομνημονεύματα, μόνο ὁ Κανέλλος Δεληγιάννης ἦταν παρὼν στοῦ Πέτα¹², ἐνῶ ὁ Γενναῖος Κολοκοτρώνης¹³ συμμετεῖχε μέν στήν ἐκστρατεία ἀλλά ἀποχώρησε γιά τήν Πελοπόννησο λίγες ἡμέρες πρὶν ἀπὸ τή μάχη¹⁴. Ὅρισμένες ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες διασώζει καί ὁ Πέτρος Μέγγος, Ἑλληνας ἐθελοντής ἀπὸ τή Σμύρνη, πού πολέμησε στοῦ Πέτα μέ τοὺς τακτικούς ὡς ἀπλὸς στρατιώτης¹⁵. Τήν ἐκστρατεία θά περιγράψουν ἀργότερα

282. Ὁ Κ. Σιμόπουλος χαρακτηρίζει τό κείμενο τοῦ Voutier ἀναξιόπιστο ὡς ἱστορική πηγή. Συγκεκριμένα σημειώνει: «Τό μεγαλύτερο μέρος ἀπὸ τήν ἀφήγησή του περιττολογίες -ἀπαράδεκτες γιά στρατιωτικό- καλύπτεται ἀπὸ τά προσωπικά του κατορθώματα πού δυστυχῶς εἶναι ὁλότελα φανταστικά». Κ. Σιμόπουλος, *Πῶς εἶδαν..., ὅπ.π.*, σ. 222.

9. Brengeri, «Adventures of a foreigner in Greece», *London Magazine* 5 (August 1826), σσ. 462-481. Σχετικά μέ τήν κριτική στό ἔργο τοῦ Brengeri καί τήν ὁμοιότητά του μέ τό κείμενο τοῦ Voutier, *Mémoires du colonel Voutier...* βλ. Κ. Σιμόπουλος, *Πῶς εἶδαν..., ὅπ.π.*, σ. 16.

10. Ἐλάχιστα εἶναι τά ὅσα σημειώνει γιά τή μάχη στοῦ Πέτα ὁ Erik (Ἑρρίκος) Treiber. Ἔρ. Treiber, *Ἀναμνήσεις ἀπὸ τήν Ἑλλάδα 1822-1828. Ἀνέκδοτο χρονικό τοῦ Ἀγῶνος*, Ἀθήνα 1960, σσ. 43-45.

11. M. Raybaud, *Memoires sur la Grece pour servir a l'histoire de la guerre de l' independance*, avec une introduction historique par Alph. Rabbe, vol. I, Tournachon-Molin, Παρίσι 1824, σσ. 249-337. Ὅσον ἀφορᾷ τήν ἀξιόπιστία τοῦ κειμένου τοῦ Raybaud βλ. Κ. Σιμόπουλος, *Πῶς εἶδαν..., ὅπ.π.*, σ. 260. Ἀπ. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τόμ. Στ', Θεσσαλονίκη 1982, σ. 164.

12. Καν. Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, Σχόλια Γ. Τσουκαλάς, Γ. Τσουκαλά καί υἱοῦ «Βιβλιοθήκη», τόμ. Β', Ἀθήνα 1957, σσ. 30-44. Σχόλια ἐπὶ τῶν ἀπομνημονευμάτων τοῦ Κανέλλου Δεληγιάννη βλ. Τ. Γριτσόπουλος, «Ἱστοριογραφία τοῦ Ἀγῶνος», *Μνημοσύνη* 3 (1970-1971), σσ. 87-91.

13. Γεν. Κολοκοτρώνης, *Απομνημονεύματα*, Ἐπιμελητής τῆς ἐκδόσεως Ἑμμ. Γ. Πρωτοφάλλτης, Γ. Τσουκαλά «Βιβλιοθήκη», Ἀθήνα 1955, σσ. 66-73.

14. Σπ. Τριχοῦπης, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τόμ. Β', Λονδίνο 1860, σ. 258. Χρ. Βυζάντιος, *Ἱστορία τῶν κατὰ τήν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν ἐκστρατειῶν καί μαχῶν καί τῶν μετὰ ταῦτα συμβάντων, ὧν συμμετέσχεν ὁ τακτικός στρατός ἀπὸ τοῦ 1821 μέχρι τῶν 1833*, Κ. Ἀντωνιάδης, Ἀθήνα 1874, σ. 40. Th. Gordon, *History...*, ὅπ.π., σ. 387. Καν. Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ὅπ.π., σσ. 36-37.

15. P. Mengous, *Narrative of a Greek soldier: containing anecdotes and occurrences illustrating the character and manners of the Greeks and Turks in Asia Minor, and detailing events of the late war*

ἓνα πλῆθος ἱστορικῶν καί ἱστοριοδιφῶν βασιζόμενοι σέ πληροφορίες καί μαρτυρίες συμμετεχόντων. Πρόκειται γιά τούς Μιχαήλ Οἰκονόμου¹⁶, Π. Πατρῶν Γερμανό¹⁷, Νικόλαο Σπηλιάδη¹⁸, Thomas Gordon¹⁹, George Gervinus²⁰, Σπυρίδωνα Τρικούπη²¹, George Finlay²², Χρίστο Βυζάντιο²³, Λ. Κουτσονίκα²⁴, Charles Douglas Chambers²⁵.

Μέ ἄξονα, λοιπόν, τά ἀνωτέρω κείμενα καί τόν ἐπανελέγχο τῶν ὑπολοίπων πηγῶν καί τῆς δευτερογενοῦς βιβλιογραφίας²⁶, διερευνοῦμε καί ἀνα-

-
- in Greece, in which the author was actively engaged by land and sea, from the commencement to the close of the revolution*, Νέα Ὑόρκη 1830, σσ. 189-194. «Γενικά πρόκειται γιά μία γοητευτική καί ἐνδιαφέρουσα ἀφήγηση, σέ πρῶτο πρόσωπο, μέ πλῆθος πληροφοριῶν γιά γεγονότα καί καταστάσεις πού ἔζησε ὁ ἴδιος ἢ πού τοῦ διηγήθηκαν ἄλλοι». Κ. Λάμπας, «Βιβλιοκρισία (Ἡ ἀφήγηση τοῦ Πέτρου Μέγγου. Ἀπό τή Σμύρνη στήν Ἑλλάδα τοῦ 1821, Βαγγέλης Κούταλης (μτφρ.), Ἰσνάφι, Ἰωάννινα 2009)», *Μνήμων* 31 (2010), σ. 303.
16. Μ. Οἰκονόμου, *Ἱστορικά τῆς Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας ἢ Ὁ ἱερός τῶν Ἑλλήνων Ἀγών*, (Φωτογραφική ἐπανεκδόσις ἐκ τῆς ἀ' ἐκδόσεως), Ἐπιμέλεια-Εἰσαγωγή-Εὑρετήριο Ἰωάννας Γιανναροπούλου, Τάσου Ἀθ. Γριτσόπουλου, Ἀθήνα 1976, σσ. 241-244, 293-296, 321-329. Σχετικά μέ τό «ἱστοριογραφικόν ἔργον» τοῦ Μιχαήλ Οἰκονόμου βλ. Τ. Γριτσόπουλος, «Ἱστοριογραφία...», *ὄπ.π.*, σσ. 175-181.
17. Π. Πατρῶν Γερμανός, *Υπομνήματα περί τῆς Ἐπαναστάσεως τῆς Ἑλλάδος. Ἀπό τό 1820 μέχρι τοῦ 1823*, Ἐκδιδόμενα παρὰ Καλλινίκου Καστόρχη, Πέτρος Μαντζαράκης, Ἀθήνα 1837, σ. 139· Π. Πατρῶν Γερμανός, *Ἀπομνημονεύματα*, Προλεγόμενα Γ. Ἱ. Παπούλα, Δημ. Γρ. Καμπούρογλου, Ἀθήνα 1900, σσ. 116-118, σ. 141.
18. Ν. Σπηλιάδης, *Ἀπομνημονεύματα*, τόμ. Α', Ν. Χ. Φιλαδελφεύς, Ἀθήνα 1851, σσ. 355-365.
19. Th. Gordon, *History of the Greek revolution*, vol I, Λονδίνο 1832, σσ. 380-391.
20. G. Gervinus, *Ἱστορία τῆς Ἐπαναστάσεως καί Ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος*, τόμ. Α', Ἀθήνα 1864, σσ. 369-380.
21. Σπ. Τρικούπης, *Ἱστορία...*, *ὄπ.π.*, τόμ. Β', σσ. 251-264.
22. G. Finlay, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, Πρόλογος Γιάνης Κορδάτος, σχόλια Τάσος Βουρνᾶς, μετάφραση Ἀλέξανδρος Κοτζιάς, «Ἄτλας», Ἀθήνα χ.χ., σσ. 237-245· G. Finlay, *History of the Greek revolution, and the reign of King Otho*, Zeno, Λονδίνο 1971, σσ. 264-272.
23. Χρ. Βυζάντιος, *Ἱστορία τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ τῆς Ἑλλάδος. Ἀπό τῆς πρώτης συστάσεώς του κατά τό 1821 μέχρι τῶν 1832*, Κ. Ράλλης, Ἀθήνα 1837, σσ. 10-18· Χρ. Βυζάντιος, *Ἱστορία...* (1874), *ὄπ.π.*, σσ. 36-50.
24. Λ. Κουτσονίκα, *Γενική Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τόμ. Β', Ἀθήνα 1963, σσ. 177-179. Σχόλια ἐπί τῆς Γενικῆς Ἱστορίας τοῦ Λ. Κουτσονίκα βλ. Τ. Γριτσόπουλος, «Ἱστοριογραφία...», *ὄπ.π.*, σ. 36.
25. Ch. Douglas Chambers, *The Greek War of Independence (1821-1827)*, Swan Sonnenschein and Co, Λονδίνο 1909, σσ. 31-34.
26. Μπ. Ἄννινος, *Οἱ Φιλέλληνες τοῦ 1821*, Ἀθήνα 1925, σσ. 156-180· Γ. Θ. Ζώρας, «Ἡ ἐν ἔτει 1822 μάχη τοῦ Πέτα κατ' ἀνέκδοτον χειρόγραφον τοῦ ἀπορρήτου Ἀρχείου τοῦ Βατικα-

λύουμε τά στρατιωτικά χαρακτηριστικά της δράσης των Φιλελλήνων στην ἐν λόγῳ ἐκστρατεία καί ἐπιχειροῦμε νά ἐπαναπροσδιορίσουμε τά αἷτια πού συντέλεσαν στην ἥττα τῶν ἐπαναστατικῶν δυνάμεων στοῦ Πέτα²⁷.

Τό ἐκστρατευτικό σῶμα καί ἡ ὀργάνωση τοῦ Τάγματος.

Τόν Μάιο τοῦ 1822 συγκροτήθηκε στην Κόρινθο ἐκστρατευτικό σῶμα γιά τήν πραγματοποίηση, ὅπως προαναφέρθηκε, ἐκστρατείας στην Ἡπειρο²⁸. Οἱ ἐν λόγῳ στρατιωτικές δυνάμεις ἀποτελοῦνταν ἀπό ἓνα Σύνταγμα ἑλληνικῶν τακτικῶν δυνάμεων, ὑπό τή διοίκηση τοῦ Petro Tarella²⁹, ἓνα ἐπίσης τακτικό στράτευμα, τό Τάγμα τῶν Φιλελλήνων, ὑπό τή διοίκηση τοῦ Andrea Da-

νοῦ», *Παρνασσός* 13 (1971), σσ. 485-493· Β. Σφυρόερας, «Σταθεροποίηση τῆς Ἐπαναστάσεως 1822-1823», *Ι.Ε.Ε.*, Ἐκδοτική Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1975, σσ. 229-233, 267-268· Λ. Δρούλια, «Ὁ Φιλελληνισμός ἀπό τό 1821 ὡς τό 1823», *Ι.Ε.Ε.*, Ἐκδοτική Ἀθηνῶν, τόμ. ΙΒ', Ἀθήνα 1975, σσ. 314-323· Δ. Καρατζένης, *Γῶγος Κ. Μπακόλας, Ὁ ἀδάμαστος ὄπλαρχηγός τοῦ '21*, Ἑταιρεία Ἡπειρωτικῶν Μελετῶν, Ἰωάννινα 1978, σσ. 60-93· Δ. Καρατζένης, *Ἡ πρὸς Ἡπειρον ἐκστρατεία τό 1822 καί ἡ μάχη τοῦ Πέτα*, Ἀθήνα 1980· Κ. Σιμόπουλος, *Πῶς εἶδαν..., ὅπ.π.*, σσ. 189-283· Ἀπ. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία..., ὅπ.π.*, σσ. 144-170· Ρ. Quack-Μανουσάκη, «Ἡ συμμετοχή...», *ὅπ.π.*, σσ. 185-206· Δ. Τζάκης, «Τά πολεμικά γεγονότα...», *ὅπ.π.*, σσ. 83-88· Κ. Ζαρίδης, «Φιλελληνισμός καί ἡ μάχη τοῦ Πέτα» στό Ἀν. Β. Μανδylarά, Γ. Β. Νικολάου Α. Φλιτῶρης, Ν. Ἀναστασόπουλος (ἐπιστημονική ἐπιμέλεια), *ὅπ.π.*, σσ. 231-241· Γ. Β. Νικολάου, «Ἡ ἐκστρατεία στην Ἡπειρο (1822) καί ἡ μάχη τοῦ Πέτα μέσα ἀπό τά ἀπομνημονεύματα τῶν Φιλελλήνων Olivier Voutier, Maxime Raybaud, Daniel Elster» στό Ἀν. Β. Μανδylarά, Γ. Β. Νικολάου Α. Φλιτῶρης, Ν. Ἀναστασόπουλος (ἐπιστημονική ἐπιμέλεια), *ὅπ.π.*, σσ. 243-271.

27. Ἄς σημειωθεῖ, πάντως, ὅτι οἱ ξένες πηγές πού ἀναφέρονται στην ἐκστρατεία τοῦ Ἄλ. Μαυροκορδάτου στην Ἡπειρο, ὑπερτεροῦν τῶν ἑλληνικῶν ποιοτικά, ἀφ' ἐνός γιατί ὑπῆρξαν αὐτόπτες μάρτυρες τῶν γεγονότων πού περιγράφουν, ἀφ' ἑτέρου γιατί μᾶς δίνουν μία ὀπτική τῶν γεγονότων ἀπαλλαγμένη ἀπό ἀντιπαλότητες καί προσωπικές ἑχθρες. Σχετικά μέ τά θετικά καί ἀρνητικά στοιχεῖα τῶν ξένων πηγῶν βλ. Γ. Νικολάου, «Ἡ ἐκστρατεία...», *ὅπ.π.*, σσ. 246-249.

28. Ὅσον ἀφορᾷ τή στελέχωση τοῦ ἐπιτελείου καί τῶν διοικήσεων τῶν διαφόρων τμημάτων βλ. Κ. Σιμόπουλος, *Πῶς εἶδαν..., ὅπ.π.*, σ. 203, ὑποσημείωση 35.

29. «Ἀφ' ἔγεινεν ὁ ἀριθμός τῶν στρατιωτῶν ἕως πεντακόσιοι πενήντα, ὁ ἀρχηγός τοῦ σώματος συνταγματάρχης Ταρέλας, κατὰ τήν διαταγήν τῆς τότε διοικήσεως, ἐσχημάτισε δύο τάγματα πεζικά, συγκείμενα ἕκαστον ἀπό πέντε λόχους, καί ἓνα λόχον τοῦ πυροβολικοῦ μέ δύο πυροβόλα [...] Ἐδόθησαν δέ συγχρόνως παρά τῆς διοικήσεως εἰς τά τάγματα ταῦτα καί δύο σημαῖαι δίχρωοι ἐκ κυανοῦ καί λευκοῦ, αἱ ὁποῖαι δύνανται νά θεωρηθῶσιν αἱ παλαιότεραι σημαῖαι τῆς Ἑλλάδος...». Χρ. Βυζάντιος, *Ἱστορία τοῦ τακτικοῦ... (1837)*, *ὅπ.π.*, σσ. 12-13. Ἐπιπρόσθετα βλ. Ν. Fr. Aschling, *Forsök till..., ὅπ.π.*, σ. 410.

nia³⁰, ἓνα ὀλιγάριθμο τμήμα τακτικοῦ στρατεύματος ἀποτελούμενο ἀπό Ἑπτανήσιους (Κεφαλλήνες, Ζακυνθίους) ὑπό τόν Σπυρίδωνα Πανᾶ³¹ καί ἀπό ἑλληνικά ἄτακτα τμήματα ὑπό τοὺς Μάρκο Μπότσαρη, Καν. Δεληγιάννη, Παναγιώτη Γιατράκο, Κυριακούλη Μαυρομιχάλη, Γῶγο Μπακόλα κ.ἄ. Ὁ Ἀλ. Μαυροκορδάτος ὑπῆρξε ὁ γενικός ἀρχηγός τῆς ἐκστρατείας, ἂν καί τῇ διοίκηση τοῦ τακτικοῦ στρατεύματος (Σύνταγμα, *Τάγμα Φιλελλήνων*, Ἑπτανήσιοι) ἀσκούσε ὁ στρατηγός Normann (Karl-Friedrich Leberecht Graf von Normann-Ehrenfels)³².

Τό *Τάγμα τῶν Φιλελλήνων*, ὑπό τόν Dania μέ ὑπασπιστή τόν Raybaud, διαίρεθῆκε σέ δύο λόχους. Ὁ πρῶτος εἶχε ἐπικεφαλῆς τοὺς Huissmans καί Mizewsky, ἐνῶ ὁ δεύτερος τόν Λουδοβίκο Chevalier³³. Τό πυροβολικό ἦταν ἀνεξάρτητο τῶν ὑπολοίπων μονάδων καί διέθετε τόν δικό του διοικητή, τόν ταγματάρχη Κάρολο (Carl) von Stietz. Ἐπιπρόσθετα τό *Τάγμα* διέθετε δύο ἰατρούς, καθώς καί μικρό τμήμα στρατιωτικῆς μουσικῆς. Ἰδιαιτέρω ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τό γεγονός ὅτι γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῆς ἐκστρατείας συγκροτήθηκε γενικό ἐπιτελεῖο ὑπό τόν στρατηγὸ Normann, ἐνῶ καί ὁ Μαυροκορδάτος πλαισιωνόταν ἀπὸ σημαντικό ἀριθμὸ ὑπασπιστῶν-ἐπιτελῶν, στοιχεῖο πού ὑποδηλώνει τὴν προσπάθεια διατήρησης καί ἐπιβολῆς ἑνός -ἔστω καί ὑποτυπώδους- δυτικῆς μορφῆς συστήματος διοίκησης καί ἐλέγχου³⁴. Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἐνισχύεται καί ἀπὸ τὴ χρήση χαρτῶν ἀπὸ τό ἐπιτελεῖο τοῦ Μαυροκορδάτου, προκειμένου νὰ χαραχθεῖ ἡ πορεία πρὸς τὰ βορειοδυτικὰ³⁵. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ λοιπὸν ὅτι ἡ χρήση χαρτῶν καί ἡ δημιουργία ἐπιτελείου καταδεικνύει τίς -ἔστω καί περιορι-

30. «Ὁ ὄρκος ἐδόθη ἐν ἐπισημότητι παρὰ τόν Ἀκροκόρινθον τὴν 12ην Μαΐου, ἀφ' οὗ ἀνεγνώσθησαν εἰς τοὺς παραταχθέντας Φιλέλληνας τὰ ἄρθρα τοῦ ὀργανισμοῦ τοῦ ἰδιαιτέρου αὐτῶν σώματος. Μεθ' ὃ ὁ Ἀρχιεπίσκοπος ἠλλόγησε τὰς σημαίας, τὰς παραδοθείσας ὑπὸ τοῦ ἀρχηγοῦ εἰς τὰ δύο σώματα, τὸ τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ καί τὸ τῶν Φιλελλήνων». Μπ. Ἀννίνος, *Οἱ Φιλέλληνες...*, ὅπ.π., σσ. 158-159.

31. Ἐπικεφαλῆς τῶν Ζακυνθίων ἐμφανίζεται ἀπὸ τόν Β. Σφυρόερα ὁ Διονύσιος Πομώνης. Β. Σφυρόερας, «Σταθεροποίηση...», ὅπ.π., σσ. 231-232. Ἐπειδὴ καμία ἄλλη πηγὴ δέν ἀναφέρεται στὸν ἐν λόγω ὀπλαρχηγό, θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι κατὰ τὴ διάρκειαν ἐκστρατείας αὐτὸς ἐντάχθηκε ὑπὸ τίς διαταγὰς τοῦ Πανᾶ.

32. Βιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τόν στρατηγὸ Normann βλ. A. Schott, *Taschenbuch fur Freunde der Geschichte des Griechischen Volkes*, Χαϊδελβέργη 1824.

33. Χρ. Βυζάντιος, *Ιστορία...* (1874), ὅπ.π., σσ. 33-34.

34. J. D. Elster, *Τὸ τάγμα τῶν Φιλελλήνων ἀπὸ τό ἡμερολόγιο τοῦ Johann Daniel Elster*, μτφρ. Χρ. Οἰκονόμου. Ἀθήνα 2010, σ. 34.

35. J. D. Elster, *Τὸ τάγμα...*, ὅπ.π., σσ. 48-49.

σμένες- έπιρροές τών Φιλελλήνων στόν τρόπο πού πολεμοῦσαν οί έπαναστατημένοι Έλληνες. Κατά τή διάρκεια τής πορείας πρός τήν Ήπειρο, οί άξιωματοῦχοι τοῦ έπιτελείου αὐξήθηκαν σημαντικά, γεγονός πού δημιουργοῦσε «ένα τέτοιο πλήθος περιττῶν ανθρώπων», σύμφωνα μέ τόν Norrmann, «έμπόδια»³⁶.

Σχετικά μέ τόν έξοπλισμό τοῦ Τάγματος οί πηγές άναφέρουν μία μεγάλη άνομοιομορφία στήν εμφάνιση τών στρατιωτικῶν δυνάμεων, πού έπηρέαζε άρνητικά τό ήθικό τους. Καθώς λοιπόν δέν υπήρχε τυποποιημένη στολή, καθένas έφερε ένα μείγμα από έθνικές ένδυμασίες³⁷. Άν καί οί στρατιῶτες δέν διέθεταν σακίδια, είχαν καλό καί άριστης κατάστασης όπλισμό, ένῶ είχε προηγηθεῖ καί άρκετή έξάσκηση στή χρήση του³⁸. Τά τυφέκια - εὐρωπαϊκοῦ τύπου- έφεραν ξιφολόγη, έν αντιθέσει μέ τά τυφέκια τών Έλλήνων καί τών Όθωμανῶν³⁹. Όσο γιά τά πυροβόλα, είχαν τή δυνατότητα άποσυναρμολόγησης, οὕτως ὥστε νά μποροῦν νά μεταφέρονται μέ μουλάρια⁴⁰. Τό Τάγμα διέθετε, ὅπως προαναφέρθηκε, καί στρατιωτική μουσική, άποτελούμενη από δύο τύμπανα καί δύο σάλπιγγες, πού έδιναν ρυθμό

36. J. D. Elster, *Τό τάγμα...*, όπ.π., σ. 106· K. Σιμόπουλος, *Πῶς είδαν...*, όπ.π., σ. 210.

37. «ίνα δέ φαίνωνται τουλάχιστον έχοντες είδος τί στολής, περιεζώσθη έκαστος έρυθράν ταινίαν, ένῶ κατά τά άλλα ὃ τε ὁ όπλισμός καί ἡ ένδυμασία εγίνοντο κατ' ιδίαν έκάστου άρέσκειαν, καί τό τάγμαν είχε ποικίλην, κατερρακωμένην καί παράδοξον ὅλως τήν ὄψιν». K. Mendelssohn-Bartholdy, *Ίστορία τής Ελλάδος...*, όπ.π., σ. 362. «Όργανισθέν καί αὐξηθέν τό σώμα οὕτως, ὥπλισθη ὡς πρότερον μ' έν τουφέκιον λοχιοφόρον καί μέ μίαν πυριτοθήκη· άλλ' ὁ ίματισμός του ήτον πολλά ἄθλιος, διότι δέν υπήρχεν κανέν ὁμοιόμορφον». Χρ. Βυζάντιος, *Ίστορία τοῦ τακτικοῦ...* (1837), όπ.π., σ. 13. «Διά τούς φιλέλληνas είχε κανονισθεῖ στολή ιδιαιτέρα, κάπως, πολυτελής, μετά πολλῶν χρυσοποικίλων κοσμημάτων, έμεινεν ὅμως αὕτη ιδανική καί ανεφάρμοστος έλλείπει μέσων· οί είς τό τάγμα δέ άνήκοντες ξένοι έφερον κατ' άρέσκειαν οί μέν πολιτικήν ένδυμασίαν, οί δέ τάς παλαιάς αὐτῶν στρατιωτικές στολάς τοῦ πεζικοῦ, τῶν οὐσσάρων, τῶν δραγόνων καί άλλων σωμάτων τῶν διαφόρων τής Εὐρώπης στρατῶν, άποτελοῦσας φυρμόν ποικιλώτατον χρωμάτων καί κοσμημάτων. Ός μόνον δέ κοινόν διακριτικόν σημεῖον είχαν έρυθράν ζώνην περί τήν ὀσφύν». Μπ. Άννινος, *Οί Φιλέλληνες...*, όπ.π., σ. 160· K. Σιμόπουλος, *Πῶς είδαν...*, όπ.π., σ. 195, παραπομπή 11.

38. J. D. Elster, *Τό τάγμα...*, όπ.π., σσ. 35-36. «Μόλις δέ ὡργανίσθη τό σύνταγμα τοῦτο καί ήρχισε νά λαμβάνη άρχάς είς τά γυμνάσια τής όπλασσίας καί είς έλιγμούς τινάς...». Χρ. Βυζάντιος, *Ίστορία τοῦ τακτικοῦ...* (1837), όπ.π., σ. 13. «...ῶν ἡ άσκήσις εγένετο δι' ὅλης τής ήμέρας κατά τούς περί άσκήσεως γαλλικούς κανονισμούς». Χρ. Βυζάντιος, *Ίστορία...* (1874), όπ.π., σ. 33.

39. J. D. Elster, *Τό τάγμα...*, όπ.π., σ. 58.

40. J. D. Elster, *Τό τάγμα...*, όπ.π., σ. 53.

κατά τή διάρκεια τῆς πορείας⁴¹. Ἡ γενική εἰκόνα, πάντως, πού ἀποδίδουν οἱ πηγές -καί ἰδίως ὁ Elster- εἶναι ἡ προσπάθεια ὀργάνωσης μιᾶς μονάδας στά πρότυπα τῶν εὐρωπαϊκῶν στρατῶν, ὅπως αὐτοί διαμορφώθηκαν ὕστερα ἀπό τήν ἐμπειρία τῶν ναπολεόντειων πολέμων καί μάλιστα μέ τήν ἐφαρμογή καινοτομιῶν (συγκρότηση ἐπιτελείου, χρήση χαρτῶν).

Στά μέσα Μαΐου (1822) ἡ ἐκστρατεία ξεκίνησε ἀπό τήν Κόρινθο σέ κλίμα ἐνθουσιασμοῦ. Στήν Πάτρα τό ἐκστρατευτικό σῶμα ἐνισχύθηκε ἀπό τά ἄτακτα στρατιωτικά σώματα τῶν Καν. Δεληγιάννη, Γ. Κολοκοτρώνη, Π. Γιατράκου, ἐνῶ στό Μεσολόγγι προστέθηκαν οἱ δυνάμεις τῶν Γάτσου καί Καρατάσου. Ἡ διέλευση τοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος ἀπό τήν πολιορκουμένη Πάτρα ἔδωσε τή δυνατότητα στό ἐκστρατευτικό σῶμα νά παρατηρήσει τήν πολεμική τακτική τῶν ἐλληνικῶν στρατευμάτων. Ὁ Elster μάλιστα περιγράφει λεπτομερῶς τά ἐλληνικά ὄχυρώματα («ταμπούρια»)⁴² πού ἔδιναν στούς ἐπιτιθέμενους Ἑλλήνες ἄριστη κάλυψη ἀπό τήν ἐχθρική παρατήρηση. Ἀναφέρει ἐπίσης ὅτι, ὅταν τά τυφέκια τῶν Ἑλλήνων ἀχρηστεύονταν ἀπό τή βροχή -λόγω ὑγρανσης τῆς πυρίτιδας-, οἱ μαχητές ἀναγκάζονταν νά ἀποτραβιοῦνται στά ὄρεινά γιά ἀσφάλεια προκειμένου νά ἀποφύγουν τό ἱππικό τῶν Ὀθωμανῶν. Ὅταν ἡ βροχή ὅμως σταματοῦσε καί οἱ Ὀθωμανοί κινοῦνταν στήν πεδιάδα ἀναζητώντας τόν ἐχθρό, οἱ Ἑλλήνες ἐπιτίθεντο αἰφνιδιαστικά προξενώντας πολλές ἀπώλειες. Ἡ τακτική τους ἄλλωστε στηριζόταν στόν αἰφνιδιασμό καί τήν παγίδευση τοῦ ἀντιπάλου⁴³.

Τό ἐκστρατευτικό σῶμα ἀποχώρησε ἀπό τήν Πάτρα (19.5.1822) καί ὕστερα ἀπό πέντε ἡμέρες ἀφίχθηκε στό Μεσολόγγι. Ἡ παραμονή του στήν πόλη ὑπῆρξε ὀλιγοήμερη, ἀφοῦ στίς 4 Ἰουνίου ἀναχώρησε καί πάλι, αὐτή τή φορά γιά τόν Κραβασαρά (Ἀμφιλοχία). Στήν περιοχή Λάσπη τοῦ Κραβασαρά οἱ ἐλληνικές δυνάμεις ἐνώθηκαν μέ ἄλλα σώματα ἄρματολῶν «συγκροτώντας ἓνα στρατό συνολικῆς δύναμης τριῶν-τεσσάρων χιλιάδων ἐνόπλων, ἀριθμό ἀρκετά μικρότερο ἀπό τίς προσδοκίες τοῦ Μαυροκορδάτου»⁴⁴

41. Ἀπ. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία...*, ὅπ.π., σσ. 148-149. Δέν ὑπάρχει πάντως ἀναφορά στίς πηγές γιά χρήση σαλπινγῶν καί τυμπάνων στή μάχη. Ἐνδεχομένως μουσική χρησιμοποιεῖτο καί στίς ἀσκήσεις σέ παράταξη, τίς ὁποῖες συχνά μνημονεύει ὁ Elster. Μία ἐξ αὐτῶν μάλιστα πραγματοποιήθηκε ἐνώπιον τοῦ Θ. Κολοκοτρώνη. J. D. Elster, *Τό τάγμα...*, ὅπ.π., σ. 56, 76· Κ. Σιμόπουλος, *Πῶς εἶδαν...*, ὅπ.π., σ. 205.

42. Σχετικά μέ τά «ταμπούρια» βλ. Ἀπ. Βακαλόπουλος, *Τά ἐλληνικά στρατεύματα τοῦ 1821: Ὅργάνωση, ἡγεσία, τακτική, ἥθη, ψυχαγωγία, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991*, σσ. 137-146.

43. J. D. Elster, *Τό τάγμα...*, ὅπ.π., σσ. 65-67.

44. Β. Σφυρόερας, «Σταθεροποίηση...», ὅπ.π., σ. 232.

καί, βέβαια, ανεπαρκή για να καλύψει τις ανάγκες μίας τέτοιας κλίμακας επιχείρησης»⁴⁵.

Ἡ μάχη στο Κομπότι.

Ἡ πρώτη σύγκρουση τοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος μέ τμήμα τοῦ ὀθωμανικοῦ ἱππικοῦ ἔλαβε χώρα στό Κομπότι (10/22 Ἰουνίου 1822), πού ἦταν χτισμένο στήν πλαγιά ὑψώματος. Ὁ Elster -συγκριτικά μέ τίς ἄλλες πηγές- περιγράφει διεξοδικότερα τή μάχη, μέ ἀποτέλεσμα νά εἶναι δυνατή ἡ κατά προσέγγιση ἀνασύνθεσή της.⁴⁶ Σύμφωνα λοιπόν μέ τόν Πρῶσο ἱατρό, πρίν ἀπό τή μάχη ὁ στρατηγός Normann διατύπωσε τίς ἀπόψεις του γιά τήν τακτική χρήση τῶν Φιλελλήνων, βάσει τῶν ὁποίων οἱ τελευταῖοι δέν θά ἔπρεπε νά ἀναζητήσουν «τίς κορυφές τῶν βουνῶν, γιά νά μποροῦν ἀπό ἐκεῖ ψηλά νά ἀμύνονται ἄνετα» καί θά ἔπρεπε νά μένουν «στά πιό σπουδαῖα καί ἐπικίνδυνα σημεία καί νά μὴν παραλείπουν εὐκαιρία νά ἀναμετρηθοῦν μέ τόν ἐχθρό».⁴⁷ Ἡ συγκεκριμένη ἀντίληψη δημιούργησε σοβαρά προβλήματα κατά τή διάρκεια τῶν ἐπιχειρήσεων καί ἀποτέλεσε μία ἀπό τίς αἰτίες γιά ἀρκετές ἀπό τίς ἥττες τῶν τακτικῶν στρατευμάτων. Ὑποποιώντας αὐτό τό δόγμα, ὁ Normann παρέταξε τό Σύνταγμα καί τό Τάγμα τῶν Φιλελλήνων στούς πρόποδες τοῦ ὑψώματος, καλύπτοντας τήν ὁδὸ πρὸς τήν Ἄρτα, ἐνῶ οἱ Σουλιῶτες ὀχυρώθηκαν σέ ἐρειπωμένο κτίσμα τῆς περιοχῆς. Τό Σύνταγμα μέ τούς Σουλιῶτες κάλυψε τή δεξιὰ πλευρά καί τήν ἀριστερή τό Τάγμα, ὅπου καί βρισκόταν ὁ Normann, καθὼς στό σημείο αὐτό ἀναμένονταν νά δεχθοῦν τήν κύρια ἐπίθεση τοῦ ἐχθροῦ. Καί πράγματι ἐκεῖ ἐπικέντρωσε τίς ἀρχικές του προσπάθειες τό ὀθωμανικό ἱππικό. Οἱ ὁμοβροντίες τῶν Φιλελλήνων -σέ συνδυασμό μέ τό ἀνωφερές τοῦ ἐδάφους- δυσκόλευσαν τήν ἐπίθεση καί αὐξήσαν τίς ἀπώλειες τοῦ ἐχθροῦ. Ἐντούτοις, οἱ περίπου 600 ἱππεῖς κατόρθωσαν νά διασπάσουν τή γραμμή, ἀναγκάζοντας τούς Φιλέλληνες νά σχηματίσουν τετράγωνο γιά νά προφυλαχθοῦν. Στή συνέχεια ὁ ἐχθρὸς ἔστρεψε τήν ἐπίθεση πρὸς τὰ δεξιὰ, ἐναντίον δηλαδή τοῦ Συντάγματος, χωρὶς σημαντικά ἀποτελέσματα. Τό Τάγμα κινήθηκε ἐναντίον τοῦ δεξιοῦ πλευροῦ τῶν Ὀθωμανῶν, ἐπιτυχάνοντας τήν ὑπερκέρασή του, ἐνῶ οἱ Σουλιῶτες ἐφόρμησαν ἐναντίον τοῦ ἀριστεροῦ μέ συνέπεια οἱ ἐχθρικές δυ-

45. Δ. Τζάκης, «Τὰ πολεμικά γεγονότα...», ὅπ.π., σ. 84.

46. Βλ. ἐνδεικτικά τόν Raybaud.

47. J. D. Elster, *Τό τάγμα...*, ὅπ.π., σ. 166.

νάμεις νά υποχωρήσουν πρὸς τήν Ἄρτα -ὕπὸ τόν κίνδυνο κύκλωσής τους- προτοῦ οἱ Σουλιῶτες προλάβουν νά ἀποκόψουν τήν ὁδὸ διαφυγῆς τους. Τό Σύνταγμα καί τό Τάγμα τῶν Φιλελλήνων, σέ μία μᾶλλον παράτολμη κίνηση⁴⁸, καταδίωξαν χωρίς ἀποτέλεσμα τούς Ὀθωμανούς ἕως τήν Ἄρτα. Σύμφωνα μέ τόν K. Mendelssohn-Bartholdy: «Ἡ πρώτη αὕτη λαμπρά ἐπιτυχία ἀνεπτέρωσε πάντων τάς καρδίας»⁴⁹.

Ὁ Μαυροκορδάτος καί τό ἐπιτελεῖο του, πού εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στήν κορυφή τοῦ βουνοῦ, φαίνεται -σύμφωνα μέ τίς πηγές- ὅτι δέν ἄσκησε κανέναν ἔλεγχο ἢ διοίκηση κατὰ τή διάρκεια τῆς μάχης. Πιθανότατα μόνο ὁ Normann ἄσκησε ἐν μέρει διοίκηση σέ τμήμα τῶν στρατευμάτων, ἂν καί αὐτό κρίνεται ἀμφίβολο λόγω τῆς παρουσίας του στήν πρώτη γραμμὴ τῆς μάχης. Ἐπιπρόσθετα, οἱ κινήσεις τῶν ἐλληνικῶν δυνάμεων στή μάχη φαίνεται ὅτι ἦταν κυρίως ἀποτέλεσμα τῶν πρωτοβουλιῶν πού λάμβαναν οἱ διοικητές τοῦ Συντάγματος, τοῦ Τάγματος καί τῶν ἀτάκτων.

Ὅρισμένες ἀπὸ τίς πηγές ἀμφισβήτησαν τήν ἱκανότητα τοῦ Μαυροκορδάτου νά καθοδηγήσει μία πολεμικὴ ἐπιχείρηση. Ὁ Elster, γιὰ παράδειγμα, χρεώνει στὸν Μαυροκορδάτο καί τό ἐπιτελεῖο τοῦ ὀλιγωρία καί ἀδράνεια, θεωρώντας ὅτι ὅταν ἦταν εὐνοϊκὴ ἡ κατάσταση, δέν πραγματοποιήθηκε ἐγκαίρως ἡ ἐπιχείρηση γιὰ τήν κατάληψη τῆς Ἄρτας⁵⁰. Ἀργότερα, ὅταν ἡ φρουρά τῆς πόλης ἐνισχύθηκε, ἡ ἐκτέλεση τῆς ἐπιχείρησης κατέστη ἀπαγορευτικὴ⁵¹. Στὸν Μαυροκορδάτο χρεώνει ὁ Elster -σέ μεγάλο βαθμό- καί τήν ἀπόφαση νά καταληφθεῖ τοῦ Πέτα, παρὰ τίς ἀντιρρήσεις πού διατυπώθηκαν στό πολεμικὸ συμβούλιο⁵². Ὁ Μάρκος Μπότσαρης ἐπίσης προσπάθησε

48. Γιὰ τήν καταδίωξη κριτικὴ ἀσκεῖ καί ὁ Gordon, σσ. 381-382.

49. K. Mendelssohn-Bartholdy, *Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος...*, ὅπ.π., σ. 365.

50. Ἐνδεικτικὰ βλ. τήν ἀρνητικὴ κριτικὴ πού ἄσκησαν στὸν Μαυροκορδάτο οἱ K. Mendelssohn-Barthold («Ὁ ἀρχιστράτηγος ἐστερεῖτο στρατηγικοῦ βλέμματος· ὅσον δέ ἐπιμελῶς καί ἐφαίνετο μελετῶν τὰ βαθύτατα τῶν σχεδίων, κεκυφώς ἐπὶ τοῦ χάρτου τῆς Ἡπείρου, οὔτε ἐνότης ὅμως οὔτε σύνδεσμος κατεφαίνοντο ἐν τοῖς κινήμασι τοῦ ἐλληνικοῦ στρατοῦ»), Ν. Σπηλιάδης («...καὶ διὰ ταῦτα θέλει νά ἐκστρατεύσῃ κατὰ τῶν Τούρκων, ἂν καί ἀπόλεμος [...] ἀλλ' ἔπρεπε καί νά ἔξυρῃ νά νικᾷ, καὶ διὰ νά νικᾷ, ἔπρεπε νά γνωρίζῃ τὰ τοῦ πολέμου καὶ τὰ στρατηγικά ἀλλ' αὐτός εἶναι ὅλως ἀπειροπόλεμος· εἶναι λοιπὸν δυνατὸν νά νικήσῃ τοὺς Τούρκους;»), Μπ. Ἀννίνος («Ἄλλ' ἡ στρατηγικὴ ἐμπειρία του ἦτο δυστυχῶς ὑποδεεστέρα τῶν ἄλλων ἀρετῶν του»). K. Mendelssohn-Bartholdy, *Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος...*, ὅπ.π., σ. 364· Ν. Σπηλιάδης, *Ἀπομνημονεύματα...*, ὅπ.π., σ. 354. Μπ. Ἀννίνος, *Οἱ Φιλέλληνες...*, ὅπ.π., σ. 163.

51. J. D. Elster, *Τὸ τάγμα...*, ὅπ.π., σ. 173, 208-209.

52. J. D. Elster, *Τὸ τάγμα...*, ὅπ.π., σ. 211.

νά ἐνισχύσει τούς συμπατριῶτες του μέ μία ἐπιχείρηση πρὸς τὰ Πέντε Πηγάρια, χωρίς ἐπιτυχία, καί ἐπειδὴ ἡ ἐπικοινωνία μαζί του εἶχε διακοπεῖ, τὸ Τάγμα τῶν Φιλελλήνων ἔσπευσε πρὸς ἀναζήτησή του. Ὁ Elster περιγράφει ἀρκετές μικροσυμπλοκές μέ τμήματα Τουρκαλβανῶν, στίς ὁποῖες οἱ Φιλέλληνες ἐπικράτησαν. Πολύ δύσκολη, πάντως, καί κοπιώδης ὑπῆρξε ἡ διαφυγή τοῦ Τάγματος μέ νυχτερινή πορεία, ὅταν πληροφορήθηκαν ὅτι κινδύνευαν νά ἀποκοποῦν ἀπὸ τίς ἐχθρικές δυνάμεις πού προωθοῦνταν στοῦ Πέτα⁵³. Ἡ ἀνούσια αὐτῇ ἐπιχείρηση καταπόνησε τούς Φιλέλληνες. Τό γεγονός αὐτό, σέ συνδυασμό μέ τὴν ἔλλειψη τροφίμων, ἐνδεχομένως μείωσε σέ κάποιο βαθμό τὴ μαχητικότητά τους στὴ μάχη πού ἀκολούθησε στοῦ Πέτα. Τά ἤδη σοβαρά προβλήματα ἀνεφοδιασμοῦ ἐπιδεινώθηκαν, ὅταν οἱ Ὀθωμανοὶ πέτυχαν νά ἐξουδετερώσουν τὸν μικρὸ στολίσκο ὑπὸ τὸν Antonio Bassano (ἢ Passano), πού δροῦσε στὸν Ἀμβρακικὸ κόλπο καί συντηροῦσε ἀνοιχτὴ τὴ γραμμὴ ἐπικοινωνιῶν καί ἀνεφοδιασμοῦ⁵⁴. Ἐπιπλέον, οἱ Ὀθωμανοὶ συνέλαβαν ἕναν φιλέλληνα, τὸν Ἰταλὸ Monaldi, ὁ ὁποῖος -πρὶν τὸν θανατώσουν- τούς παρείχε ἀκριβεῖς πληροφορίες γιὰ τὴν ἀριθμητικὴ δύναμη τοῦ ἐλληνικοῦ στρατοπέδου καί τίς δυσχέρειες πού ἀντιμετώπιζε⁵⁵.

Ἡ μάχη στοῦ Πέτα.

Ὑστερα ἀπὸ τὴ νίκη τους στό Κομπότι οἱ ἐλληνικές δυνάμεις μετακινήθηκαν στοῦ Πέτα, καθὼς ὁ τόπος κρίθηκε καταλληλότερος γιὰ στρατοπέδευση, ἐξαιτίας τῆς ἐγγύτητάς του μέ τὴν Ἄρτα, στὴν ὁποία βρῖσκονταν τὰ ὀθωμανικά στρατεύματα, καί τῆς δυνατότητας ἐλέγχου -ἀπὸ τὰ ὑψώματα τοῦ Πέτα- ὅλης τῆς περιοχῆς⁵⁶. Οἱ Ὀθωμανοὶ εἶχαν συγκεντρώσει σταδιακά στὴν Ἄρτα -ἀπὸ ὀλόκληρη τὴν Ἠπειρο- ἰσχυρές δυνάμεις πεζικοῦ καί ἵππικοῦ -κυρίως Τουρκαλβανῶν-, οἱ ὁποῖες ὑπολογίζονταν σέ 6.000-8.000 ὑπὸ τοὺς Ἰσμαὴλ πασά Πλιάσα καί Μεχμέτ Ρεσίτ πασά (Κιουταχή). Σκοπὸς τοῦ ἐχθροῦ ἦταν νά ἐξουδετερώσει τὸ ἐλληνικὸ στράτευμα πού εἶχε μεταφερθεῖ πλέον στοῦ Πέτα.

53. J. D. Elster, *Τὸ τάγμα...*, ὅπ.π., σσ. 215-218.

54. J. D. Elster, *Τὸ τάγμα...*, ὅπ.π., σ. 146, 220· M. Raybaud, *Memoires...*, ὅπ.π., σσ. 294-295· K. Σιμόπουλος, *Πῶς εἶδαν...*, ὅπ.π., σσ. 231-233.

55. J. D. Elster, *Τὸ τάγμα...*, ὅπ.π., σσ. 215-216· M. Raybaud, *Memoires...*, ὅπ.π., σσ. 306-308.

56. «Κατὰ τὸν Raybaud, ἡ μετακίνηση στό Πέτα κρίθηκε ἀναγκαία καί γιὰ ἕναν ἄλλο λόγο. Οἱ δοσοληψίες τοῦ καπετάν Γώγου Μπακόλα...». Γ. Νικολάου, «Ἡ ἐκστρατεία...», ὅπ.π., σσ. 260-262.

Τό ἐν λόγῳ σημεῖο βρίσκεται ἀνατολικά τῆς Ἄρτας χτισμένο ἀμφιθεατρικά ἐπὶ ὑψώματος. Μπροστά ἀπὸ τό χωριό (δυτικά) ὑπῆρχε χαμηλότερο ἐπιμῆκες ὑψωμα (ὀροπέδιο)⁵⁷, ἐπὶ τοῦ οὐοίου ἔλαβαν θέση τά τακτικά στρατεύματα. Ἡ διάταξή τους -κατὰ τόν Elster- ἦταν ἡ ἀκόλουθη: ἓνα τμήμα τοῦ Τάγματος ὀχυρώθηκε ἀριστερά ἐπὶ τοῦ ὑψώματος σέ «ταμπούρια», κατὰ τρόπο ὥστε νά μπορεῖ νά βάλλει διασταυρούμενα πυρά, πίσω του τοποθετήθηκε τό ὑπόλοιπο Τάγμα μέ ἐπικεφαλῆς τόν Dania, ἐνῶ τό Σύνταγμα κατεῖχε τή δεξιὰ πλευρά. Οἱ Ἕλληνες ἄτακτοι, σέ δεύτερη γραμμή, κατέλαβαν τά γύρω ὑψώματα καί τίς διαβάσεις πρὸς τό Πέτα. Ἀριστερά τοῦ Συντάγματος τοποθετήθηκαν τά δύο πυροβόλα. Στό σημεῖο αὐτό ὁ Elster ἀποκλίνει ἀπὸ τόν Raybaud, ἀλλὰ καί τίς ὑπόλοιπες πηγές (Gordon, Σπηλιάδης, Δεληγιάννης⁵⁸), οἱ οὐοῖες τοποθετοῦν τά πυροβόλα στό δεξιό τοῦ Συντάγματος⁵⁹. Ἡ συνολική δύναμη τοῦ ἐλληνικοῦ στρατεύματος δέν πρέπει νά ὑπερέβαινε τούς 1.500-2.000 ἀνδρες⁶⁰.

Ἡ πληροφόρηση τοῦ Elster γιά τήν ὀχύρωση ἐνός τμήματος τοῦ Τάγματος κατὰ τήν ἐλληνική τακτική, τή χρησιμοποίηση δηλαδὴ πρόχειρων ὀχυρωμάτων («ταμπούρια») γιά νά προστατευθοῦν, ἐπιβεβαιώνεται σχεδόν ἀπὸ ὅλους ὅσοι ἔγραψαν γιά τή μάχη καί ἦσαν παρόντες. Πρόκειται γιά τούς Φιλέλληνες von Kiesewetter⁶¹ καί von Lubtow -μέ τή διαφορά ὅτι ὁ τελευταῖος ἀναφέρεται στό Σύνταγμα-⁶² καί τόν ὀπλαρχηγό Καν. Δεληγιάννη⁶³. Ο Ἕλληνας ἐθελοντής ἀπὸ τή Σμύρνη Πέτρος Μέγγος κάνει ὁμοίως λόγο γιά «ταμπούρια», ἀλλὰ ὅτι χρησιμοποιήθηκαν κατὰ κύριο λόγο ἀπὸ τό Σύνταγμα⁶⁴. Ἀκόμη, ἓνας ἀνώνυμος Γερμανός ἐθελοντής, μέλος τοῦ Τάγματος τῶν Φιλελλήνων, ἀναφέρεται στή χρήση ὀχυρωμάτων ἀπὸ τά τακτικά σώματα⁶⁵. Ὁ Χρῖστος Βυζάντιος -στήν πρώτη ἐκδοσὴ τῆς ἱστορίας τοῦ τακτι-

57. Ἀναλυτική περιγραφή Δ. Καρατζένης, *Ἡ πρὸς Ἡπειρον...*, ὅπ.π., σσ. 60-61.

58. Th. Gordon, *History...*, ὅπ.π., σσ. 388-389· N. Σπηλιάδης, *Ἀπομνημονεύματα...*, ὅπ.π., σ. 362-363· Καν. Δεληγιάννης, *Ἀπομνημονεύματα*, ὅπ.π., σ. 39.

59. J. D. Elster, *Τό τάγμα...*, ὅπ.π., σσ. 218-219.

60. Ὁ Καν. Δεληγιάννης ἀναφέρει ὅτι οἱ ἐλληνικές δυνάμεις ἀριθμοῦσαν περίπου 4.000 ἄτομα. Καν. Δεληγιάννης, *Ἀπομνημονεύματα*, ὅπ.π., σ. 39.

61. K. Σιμόπουλος, *Πῶς εἶδαν...*, ὅπ.π., σ. 258.

62. K. Σιμόπουλος, *Πῶς εἶδαν...*, ὅπ.π., σ. 259.

63. Καν. Δεληγιάννης, *Ἀπομνημονεύματα*, ὅπ.π., σ. 39.

64. P. Mengous, *Narrative...*, ὅπ.π., σ. 190. Χρήση ὀχυρωμάτων («ταμπούρια») μνημονεύει ὁ Μέγγος καί κατὰ τήν περιγραφή ἀψιμαχιῶν. P. Mengous, *Narrative...*, ὅπ.π., σσ. 123-125.

65. *Tagebuch und Erläuterungen über den Kampf der Philhellenen in Griechenland*. Dinkelsbühl 1823, σ. 170.

κοῦ στρατοῦ (1837)- ἀναφέρει ρητά ὅτι: «Τό μέν τακτικόν σῶμα παρετάχθη ὅπισθεν παλαιῶν χαρακωμάτων τινῶν, ὀνομαζομένων Ταμπούρια τοῦ Γκόγκου...»⁶⁶. Ἐπιπρόσθετα σέ πολυσέλιδη, ἀνώνυμη -καί ἀχρονολόγητη- ἐπιστολή γιά τή δράση τοῦ Γεωργίου Βαρνακιώτη ἢ Νικολοῦ στήν Ἑλληνική Ἐπανάσταση γίνεται λόγος ὅτι κατά τή διάρκεια τῆς μάχης στοῦ Πέτα «ἡ φιλοέλινες ἐσικόθηκαν ἀπό τά ταμπούρια τους»⁶⁷, ἐνῶ στό ἴδιο κείμενο ὁ Βαρνακιώτης ἐμφανίζεται νά συμβουλεύει πρίν ἀπό τή μάχη τούς ἐπικεφαλῆς τῶν Φιλελλήνων νά κατασκευάσουν «ταμπούρια», χωρίς οἱ τελευταῖοι νά παρουσιάζονται ἄν τελικά ἔφεραν ἀντίρρηση⁶⁸.

Ἡ χρησιμοποίηση «ταμπουριῶν» ἀπό τακτικό στράτευμα ἀποτελεῖ μία σπάνια, ἴσως καί μοναδική, περίπτωση στίς πολεμικές ἐπιχειρήσεις πού πραγματοποιήθηκαν στή διάρκεια τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης, ὅπου στράτευμα ἀποτελούμενο ἀπό Εὐρωπαίους ὀχυρώνεται καί πολεμᾷ μέ τόν «ἐλληνικόν τρόπον μάχης» τίς μεθόδους δηλαδή τῶν ἀτάκτων, τίς ὁποῖες καί κατηγοροῦσαν⁶⁹. Ὑπό αὐτές λοιπόν τίς συνθήκες δέν μπορεῖ νά εἰπώθηκε στοῦ Πέτα ἡ πολύ γνωστή φράση τοῦ Dannia πρὸς τόν Γῶγο: «Ἡμεῖς ἔχομεν τά στήθη μας προμαχῶνα»⁷⁰, ἀλλά, ὅπως σωστά ἐπισημαίνει ὁ Κ. Σιμόπουλος, στό Κομπότι⁷¹.

Οἱ Ὀθωμανοὶ σχημάτισαν μισοφέγγαρο (λαβίδα) γιά νά κυκλώσουν/ὑπερεκεράσουν τούς ὀχυρωμένους στοῦ Πέτα. Ἡ ἐπίθεση ξεκίνησε ἀπό τό ὀθωμανικό πεζικό πού ἐπιτέθηκε στήν ἐμπροσθοφυλακή τοῦ Τάγματος. Τά μακρύκαννα τυφέκια τους («καρυοφίλια») εἶχαν μεγαλύτερο βεληνεκές ἀπό ἐκεῖνα τῶν Φιλελλήνων, μέ ἀποτέλεσμα οἱ πρῶτες βολές τῶν ἐχθρικών δυνάμεων νά μείνουν ἀναπάντητες. Ἐνδεχομένως οἱ Τουρκαλβανοί, ἐπειδὴ ἀρχικά δέν δέχθηκαν πυρά, πίστεψαν ὅτι τά ἐλληνικά στρατεύματα δέν εἶχαν καταλάβει τούς πρόποδες τοῦ ὑψώματος, μέ συνέπεια νά συνεχίσουν τήν προώθησή τους. Σέ ἀπόσταση 100 βημάτων -περίπου 30 μέτρα- δέχθηκαν

66. Χρ. Βυζάντιος, *Ἱστορία τοῦ τακτικοῦ...* (1837), ὅπ.π., σ. 15.

67. Ν. Φυσεντζίδης, *Ἀνέκδοτοι αὐτόγραφοι ἐπιστολαὶ τῶν ἐπισημοτέρων Ἑλλήνων ὀπλαρχηγῶν καὶ διάφορα πρὸς αὐτοὺς ἔγγραφα τῆς διοικήσεως μεθ' ἱστορικῶν σημειώσεων*, Ἀλεξάνδρεια 1893, σ. 240.

68. Ν. Φυσεντζίδης, *Ἀνέκδοτοι...*, ὅπ.π., σσ. 238-239.

69. «Τὴν ιδέαν τῆς κατ' ἐλληνικόν τρόπον μάχης ἀπέκρουσαν μετ' ἀγανακτήσεως οἱ φιλέλληνες». Κ. Mendelssohn-Bartholdy, *Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος...*, ὅπ.π., σ. 371.

70. Τὴ σχετική φράση ἀναπαράγει τό σύνολο τῆς ὑπάρχουσας βιβλιογραφίας. Σπ. Τρικούπης, *Ἱστορία...*, ὅπ.π., τόμ. Β', σ. 260, ὑποσημείωση 139.

71. Βλ. τόν σχετικό συλλογισμό στό Κ. Σιμόπουλος, *Πῶς εἶδαν...*, ὅπ.π., σ. 243 ὑποσημείωση 139.

διασταυρούμενα πυρά ἀπό τά «ταμπούρια» τῶν Φιλελλήνων. Οἱ Ὀθωμανοί ἀνασυντάχτηκαν καί ἐπιτέθηκαν -μέ περισσότερες αὐτῇ τῇ φορά- δυνάμεις, ὑποχρεώνοντας τούς Φιλέλληνες σέ σύμπτυξη. Ἐρμηνεύοντας τήν περιγραφή τοῦ Elster, ὁ κύριος ὄγκος τοῦ ἐχθρικοῦ πεζικοῦ συγκρούστηκε μέ τίς δυνάμεις τοῦ Τάγματος στό ὕψωμα, ἐπιχειρώντας μάλιστα νά τίς ὑπερκεράσει. Ἡ σύγκρουση πού ἀκολούθησε περιγράφεται ὡς ἐπική. Οἱ Τουρκαλβανοί κατόρθωσαν νά ἀνέλθουν δύο φορές στό ὕψωμα καί οἱ Φιλέλληνες τούς ἀπώθησαν μέ τίς ξιφολόγχες τους⁷².

Ἡ ἐπέμβαση τοῦ Συντάγματος καί οἱ βολές τῶν πυροβόλων προκάλεσαν κάμψη τοῦ ἀριστεροῦ τῶν ὀθωμανικῶν δυνάμεων. Σύμφωνα μάλιστα μέ τή λεπτομερῆ περιγραφή τοῦ Elster, τά δύο πυροβόλα τῶν Φιλελλήνων ἐβαλλαν θραυσματοφόρα βλήματα [Kartatschen (γερμανικό πρωτότυπο)], ἀποδεκατίζοντας ὁλόκληρες σειρές ἀντιπάλων⁷³. Σύντομα ἡ ἄμυνα ἄρχισε νά μετατρέπεται σέ ἐπίθεση καί οἱ Φιλέλληνες μέ «ἐφ' ὅπλου λόγχῃ» προέλασαν ἐναντίον τοῦ ἀριστεροῦ τῶν ἐχθρικῶν δυνάμεων. Τότε συνέβη ἡ γνωστή -καί μοιραία γιά τήν ἔκβαση τῆς μάχης- εἰσχώρηση ὀθωμανικῶν τμημάτων στά νῶτα τοῦ Συντάγματος καί τῶν Φιλελλήνων μέ ἀποτέλεσμα νά ἀποκοποῦν μεταξύ τους ἀλλά καί ἀπό τά ἄτακτα σώματα, τά ὁποῖα ἀποχώρησαν γιά νά μὴν ἐγκλωβιστοῦν. Ὁ Elster, ὅπως καί ἡ πλειονότητα τῶν πηγῶν⁷⁴, ἀποδίδει τό γεγονός αὐτό σέ προδοσία καί ἐγκατάλειψη θέσης τοῦ ὀπλαρχηγοῦ Γώγου Μπακόλα. Δύο προσπάθειες πραγματοποιήθηκαν ἀπό τό Σύνταγμα γιά νά ἐνωθεῖ μέ τούς Φιλέλληνες, χωρίς ὅμως ἀποτέλεσμα, καθὼς στήν πρώτη σκοτώθηκε ὁ διοικητής του Tarella καί στή δευτέρη τραυματίστηκε ὁ

72. J. D. Elster, *Τό τάγμα...*, ὅπ.π., σσ. 222-224.

73. Σχετικά βλ. καί Κ. Σιμόπουλος, *Πῶς εἶδαν...*, ὅπ.π., σ. 201.

74. M. Raybaud, *Memoires...*, ὅπ.π., σσ. 288-290, 325-326· Brengeri, «Adventures...», ὅπ.π., σ. 348· Χρ. Βυζάντιος, *Ιστορία τοῦ τακτικοῦ...* (1837), ὅπ.π., σ. 16. Ὁ Κ. Mendelssohn-Bartholdy ἀναφερόμενος στόν Μπακόλα τόν χαρακτηρίζει «ἄπιστον καί κακομήχανον γέροντα», «ἄλβανό προδότη», «ἄπιστο ὀπλαρχηγό». Κ. Mendelssohn-Bartholdy, *Ιστορία τῆς Ἑλλάδος...*, ὅπ.π., σσ. 367, 368, 372, 373, 375· Ν. Σπηλιάδης, *Απομνημονεύματα...*, ὅπ.π., σ. 363. Παρόμοιους χαρακτηρισμούς βλ. Μπ. Ἄννινος, *Οἱ Φιλέλληνες...*, ὅπ.π., σ. 164. Ὁ Ἐρ. Treiber κάνει λόγο μόνο γιά τό ὅτι «οἱ ὑπόλοιποι τοῦ Γώγου, τοῦ Βαρνακιώτη καί τῶν ἄλλων, ὑποχωροῦν χωρίς νά ρίξουν ντουφεκιά». Ἐρ. Treiber, *Ἀναμνήσεις...*, ὅπ.π., σ. 44, ἐνῶ ὁ Οἰκονόμου ἀναφέρει καί τίς δύο ἀπόψεις πού διατυπώθηκαν γιά τή συμπεριφορά τοῦ Γώγου στή μάχη. Μ. Οἰκονόμου, *Ιστορικά...*, ὅπ.π., σσ. 326, 328-329. Ἀντίθετη ἄποψη μέ τόν Βυζάντιο καί τούς ὑπόλοιπους ἔχουν οἱ Καν. Δεληγιάννης, Σπ. Τρικούπης. Καν. Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ὅπ.π., σ. 39· Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία...*, ὅπ.π., τόμ. Β', σ. 263.

στρατηγός Normann. Οί βολές τών πυροβόλων έδωσαν τήν εύκαιρία σέ λίγους Φιλέλληνες -μέχρι νά τά έξουδετερώσουν οί Όθωμανοί- νά καταφύγουν στοϋ Πέτα. Από τό σημείο αυτό καί έπειτα ό Πρωσος ιατρός περιγράφει πράξεις ήρωισμού καί αυτοθυσίας τών Φιλελλήνων, έλάχιστοι εκ τών όποιων κατόρθωσαν νά διαφύγουν⁷⁵.

Συμπεράσματα.

Σύμφωνα μέ τήν έρευνα στίς πηγές, ή εκστρατεία στήν Ήπειρο θά είχε αίσιο αποτέλεσμα, αν ήταν δυνατόν νά εξασφαλιστοϋν καί νά διατηρηθοϋν επαρκέστερες αριθμητικά δυνάμεις καί παράλληλα επικρατοϋσε περισσότερο επιθετικό πνεϋμα. Αντίθετα ή εκστρατεία κρίθηκε από άμυντικές μάχες, οί όποιες δύσκολα θά εκπλήρωναν τόν στόχο τής όλης επιχείρησης⁷⁶. Ό Elster, όρθά κατά τή γνώμη μας, επικρίνει τήν έλληνική διοίκηση για άναποφασιστικότητα ως πρός τό έγχείρημα κατάληψης τής Άρτας. Η ύλοποίηση τοϋ έν λόγω στόχου θά στεροϋσε από τούς Όθωμανούς ένα σημαντικό διοικητικό καί στρατιωτικό κέντρο καί θά άποσποϋσε τήν προσοχή τους από τίς επιχειρήσεις έναντίον τοϋ Σουλίου⁷⁷.

Όσον άφορα τίς πολεμικές επιχειρήσεις πού έλαβαν χώρα κατά τή διάρκεια τής εκστρατείας στήν Ήπειρο, αυτές άποτελοϋν ένα σχετικά σπάνιο παράδειγμα στή στρατιωτική ιστορία «συνέργειας» τακτικών καί άτάκτων δυνάμεων. Καθώς όμως δέν υπήρχε ισχυρή κεντρική διοίκηση καί ό τρόπος τακτικής χρήσης τών δύο τύπων στρατευμάτων δέν ήταν σαφής, δέν κατέστη δυνατή ή πλήρης εκμετάλλευση τών πλεονεκτημάτων τής συγκεκριμένης «συνεργασίας»⁷⁸. Τό μεγάλο μειονέκτημα τοϋ έλληνικοϋ στρατεύματος ήταν ότι δέν μπορούσε νά εξασφαλίσει ένότητα διοίκησης. Τό κάθε σωμα άτάκτων υπάκουε μόνο στόν άρχηγό του. Ό Normann διοικοϋσε, στόν βαθμό πού αυτό ήταν έφικτό, μόνο τά τακτικά στρατεύματα, ένω καί ό Μαυροκορδάτος δέν άσκοϋσε καμία μορφή διοίκησης καί έλέγχου στό σύνολο τοϋ στρατεύματος κατά τή διάρκεια τών συγκρούσεων. Στοϋ Πέτα άλλωστε

75. J. D. Elster, *Τό τάγμα...*, όπ.π., σσ. 226-233.

76. Ό T. Gordon τονίζει τήν έλλειψη καθορισμένου σχεδίου στήν εκστρατεία, Th. Gordon, *History...*, όπ.π., σ. 380.

77. Μέ τή συγκεκριμένη εκτίμηση συμφωνεί καί ό Brengeri, «Adventures...», όπ.π., σ. 345.

78. P. Quack-Μανουσάκη, «Οί Γερμανοί έθελοντές στόν Άγώνα τοϋ 1821», *Πρακτικά τοϋ Δ΄ Διεθνoϋς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν (Κόρινθος, 9-16 Σεπτεμβρίου 1990)*, τόμ. Γ', Αθήνα 1992-1993, σσ. 74-75.

ὁ τελευταῖος βρισκόταν ἄρκετά μακριά ἀπό τό πεδίο τῆς μάχης. Ἡ ἔλλειψη στιβαρῆς διοίκησης φαίνεται καί στό πολεμικό συμβούλιο πού προηγήθηκε τῆς πολεμικῆς σύγκρουσης, ὅπου ἐκφράστηκαν ἀντικρουόμενες ἀπόψεις γιά τή θέση τοῦ τακτικοῦ στρατεύματος σέ σχέση μέ τοὺς ἀτάκτους καί τήν κατασκευή ἢ μή πρόχειρων ὀχυρωμάτων («ταμπούρια»)⁷⁹.

Ἡ ἐπιμονή τῶν Εὐρωπαίων νά μάχονται σέ παράταξη σέ ἀνοικτό ἔδαφος⁸⁰, ἀλλά καί ἡ ἐπιφυλακτικότητα τῶν Ἑλλήνων ἀτάκτων νά συνεργαστοῦν μαζί τους, ὁδήγησε στή διαμόρφωση ἀνταγωνιστικῶν σχέσεων, ἐνῶ συχνά ἐπικράτησε ἀμοιβαία καχυποψία καί ἔλλειψη συνεργασίας, καταστάσεις δηλαδή πού ὁδήγησαν τά ἐπαναστατικά στρατεύματα σέ ἥττες, ὅπως στοῦ Πέτα καί ἀργότερα στόν Ἀνάλατο. Τά προβλήματα πού ἀνέκυπταν ἀπό τή συνδυασμένη χρήση τακτικῶν καί ἀτάκτων σωμάτων φαίνεται ὅτι εἶχαν ἀπασχολήσει τοὺς ἐπικεφαλῆς τῶν ἐλληνικῶν δυνάμεων. Σύμφωνα μέ τόν Χρ. Βυζάντιο: «Ὁ Καραϊσκάκης, ὡς στρατιωτικός πεπειραμένος, καίτοι μηδεμίαν παιδείαν ἢ στρατιωτικὰς γνώσεις κατέχων, ἀλλ' ὡς φύσει ὀξύνους ἀντελήφθη ἐν τῷ ἅμα, ὅτι ἐν μάχῃ συναπτομένη ἐκ τακτικοῦ μετ' ἀτάκτου στρατοῦ, οἱ μὲν πρῶτοι πρέπει νά μένωσιν ἐν ἐφεδρείᾳ ἢ ἐπικουρίᾳ, οἱ δὲ δεύτεροι νά μάχωνται, καί ὅτι οὕτως ἡ μὲν νίκη ἀσφαλίζεται, ἕκαστος δ' εὐρίσκεται εἰς τό φυσικόν στοιχεῖον αὐτοῦ»⁸¹. Ὁ Καραϊσκάκης ἀνέφερε ἐπίσης στόν Φαβιέρο πρὶν ἀπὸ τή μάχη στό Χαϊδάρι (Αὐγούστος 1826): «Κολονέλο μου, δέν θέλω οἱ ἀνδρεῖοι τακτικοί σου τουφέκι νά ρίξουν, νά κάθονται ἡσυχοὶ καί ἔτοιμοι, καί ἅμα σέ εἶπω, νά τοὺς διατάξης νά τρέξουν πρὸς βοήθειαν τῶν δικῶν μου»⁸². Στοῦ Πέτα, ὅταν τέθηκε τό δίλλημα ἂν πρέπει νά ἀποτελέσουν ἐμπροσθοφυλακή οἱ ἄτακτοι ἢ οἱ τακτικοί, φαίνεται ὅτι ἀντέδρασαν οἱ Εὐρωπαῖοι ἐπικεφαλῆς τῶν τακτικῶν στρατευμάτων καί ἐπέβαλαν τήν ἀποψη νά εἶναι ἐκεῖνοι πού θά πολεμήσουν στήν πρώτη γραμμή.

79. Στή μάχη τοῦ Πέτα ἀπομυθοποιήθηκε ἀπὸ πολλοὺς ὁ τρόπος πολέμου τῶν Φιλελλήνων, καθὼς «...πολλοὶ μὲν τῶν Ἑλλήνων ἐνόμιζον, ὅτι ἡ εὐρωπαϊκὴ τακτικὴ ἤθελε κατορθῶσαι θαύματα...». Κ. Mendelssohn-Bartholdy, *Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος...*, ὅπ.π., σ. 365.

80. Σύμφωνα μέ τήν ἐπικρατοῦσα ἕως σήμερα ἀποψη, ἡ μάχη στοῦ Πέτα ὑπῆρξε ἡ πρώτη πολεμικὴ ἀναμέτρηση τῆς Ἐπανάστασης στήν ὁποία οἱ Ἕλληνες πολέμησαν κατὰ παράταξη. Βλ. σχετικὰ Ἀπ. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία...*, ὅπ.π., σ. 168, σ. 170. Ἡ χρῆση ὅμως «ταμπουριῶν» ἀπὸ τό τακτικὸ στράτευμα -σύμφωνα μέ τίς πηγές- ἀμφισβητεῖ τήν ἐν λόγω θέση.

81. Χρ. Βυζάντιος, *Ἱστορία...* (1874), ὅπ.π., σ. 141.

82. Χρ. Βυζάντιος, *Ἱστορία...* (1874), ὅπ.π., σ. 141.

Παρά ταῦτα, ἓνα σημαντικό τμήμα τῶν τακτικῶν στρατευμάτων πολέμησε στοῦ Πέτα κάνοντας χρήση ὀχυρωμάτων («ταμπούρια»), γεγονός πού ἀποτελεῖ ἐξαίρεση στίς πολεμικές συγκρούσεις τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης. Τό στοιχείο αὐτό δέν ἔχει ἀκόμα ἐπισημανθεῖ ἀπό τήν ὑπάρχουσα ἱστοριογραφία. Ὁ Γενναῖος Κολοκοτρώνης, πού ἀναφέρει στά ἀπομνημονεύματά του ὅτι μαζί μέ τόν Γῶγο Μπακόλα ἔθεταν μέ ἐπιμονή στούς τακτικούς τό ζήτημα κατασκευῆς πρόχειρων ὀχυρωμάτων⁸³, δέν ἦταν τελικά παρῶν στή μάχη. Ὁ Σπυρίδων Τρικούπης -μέ τή γνωστή ἀναφορά του στά λόγια τοῦ Dania- ὁδήγησε τή νεώτερη ἔρευνα νά υἱοθετήσῃ τήν ἄποψη ὅτι ἡ ἥττα στοῦ Πέτα ὀφείλεται στήν ἐμμονή τῶν τακτικῶν στρατευμάτων νά μάχονται σέ ἀνοιχτό πεδίο. Ὁ Χρίστος Βυζάντιος, ἐνῶ στήν πρώτη ἔκδοση τῆς ἱστορίας του (1837) ἀναφέρει ρητά περί χαρακωμάτων, στή δεύτερη ἔκδοση (1874) ἐπαναλαμβάνει περίπου ὅ,τι μνημονεύει καί ὁ Τρικούπης⁸⁴. Βιβλιογραφική ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ὁ Σιμόπουλος, πού ἐντοπίζει τήν ἀνακρίβεια τοῦ Τρικούπη, ἀλλά χωρίς περαιτέρω ἀνάλυση⁸⁵. Μέ βάση τήν ἀνάλυση καί τίς μαρτυρίες πού παραθέσαμε, ἡ χρήση ὀχυρωμάτων ἀπό τό *Τάγμα τῶν Φιλελλήνων* ἢ/καί τό *Σύνταγμα*, ἔστω καί ἀπό τμήματα αὐτῶν, πρέπει νά θεωρηθεῖ βέβαιη καί ἡ μαρτυρία τοῦ Elster ἀξιόπιστη. Εἶναι σημαντικό ἐπίσης νά τονιστεῖ ὅτι τά τακτικά στρατεύματα καί τά πυροβόλα τους διατάχθηκαν σέ ὕψωμα καί ὄχι σέ ἀπολύτως ἀνοιχτό πεδίο. Παρά τίς τακτικές ἀντιλήψεις τῶν Εὐρωπαίων ἐθελοντῶν καί τίς ἀπόψεις τοῦ Normann καί τοῦ Dania, στοῦ Πέτα ἡ στρατιωτική ἀναγκαιότητα ἐπιβράδυνε.

Τό κλειδί συνεπῶς τῆς ἥττας στοῦ Πέτα καί σκοτεινό σημεῖο τῆς καταστροφῆς, ἀποτελεῖ ἡ εἰσχώρηση τῶν Ὀθωμανῶν στά νῶτα τῶν ἐλληνικῶν δυνάμεων. Στό κατά πόσο ἡ παρουσία τοῦ ἐχθροῦ ὀφείλεται σέ προδοσία τοῦ Γώγου Μπακόλα ἢ ὄχι, δέν μπορεῖ νά δοθεῖ ὀριστική ἀπάντηση ἀπό τά ἀπομνημονεύματα τοῦ Elster ἢ τίς ἄλλες πηγές⁸⁶. Ἡ ἀντίληψη ὅμως τῶν ἀτάκτων στρατευμάτων περί τοῦ τρόπου διεξαγωγῆς τῶν πολεμικῶν ἐπι-

83. Γεν. Κολοκοτρώνης, *Απομνημονεύματα...*, ὅπ.π., σ. 72.

84. Χρ. Βυζάντιος, *Ιστορία...* (1874), ὅπ.π., σ. 41.

85. Κ. Σιμόπουλος, *Πῶς εἶδαν...*, ὅπ.π., σσ. 242-243 (ὑποσ. 139). Ἐπίσης ὁ Δ. Καρατζένης, *Ἡ πρὸς Ἑπειρον...*, ὅπ.π., σσ. 61-62 ἀναφέρεται σέ «ταμπούρια» μέ βάση τή μαρτυρία τοῦ Elster, χωρίς περαιτέρω ἀνάλυση, ἐνῶ στή συνέχεια, στά συμπεράσματα, καταλήγει ὅτι πρόκειται γιά κατά παράταξη μάχη. Δ. Καρατζένης, *Ἡ πρὸς Ἑπειρον...*, ὅπ.π., σσ. 123-124.

86. Σχετική ἀνάλυση Δ. Καρατζένης, *Ἡ πρὸς Ἑπειρον...*, ὅπ.π., σσ. 124-126, ὅπου ἐπιχειρηματολογεῖ κατά τῆς ἄποψης περί προδοσίας τοῦ Γώγου.

χειρήσεων, μπορεῖ ἐνδεχομένως νά μᾶς παράσχει μία ἐρμηνεία γιά τήν εὐθύνη ἢ μή τοῦ Γώγου. Οἱ ἄτακτοι ἦταν συνηθισμένοι σέ πόλεμο φθοράς -σέ εὐνοϊκό γιά αὐτούς ἔδαφος- μέ σκοπό τήν ἐξουδετέρωση τῆς ἀριθμητικῆς ὑπεροχῆς τοῦ ἀντιπάλου, τόν αἰφνιδιασμό καί τήν καταστροφή του. Κατά συνέπεια, ὅταν γιά ὁποιοδήποτε λόγο ὁ ἀντίπαλος εἰσχωροῦσε στίς θέσεις τους, ἀπέφευγαν, ἐφόσον οἱ συνθήκες τό ἐπέτρεπαν, τή συνέχιση τῆς σύγκρουσης, ἐπιλέγοντας νά ἀναδιπλωθοῦν ὥστε νά ἀποφύγουν ἀρχικά τήν κύκλωση καί δευτερευόντως τήν καταστροφή τους. Ὑπό αὐτό τό πρίσμα θά μποροῦσε νά ἐρμηνευθεῖ ἡ περίπτωση τοῦ Γώγου, καθώς οἱ ἀνεπαρκεῖς δυνάμεις του, πού βρισκόνταν στό πέρασμα, κάμφθηκαν ἀπό τοὺς Ὀθωμανοὺς πού ἐμφανίστηκαν στά νῶτα τους καί ὁδηγήθηκαν σέ γρήγορη ἀποχώρηση. Πανικοβλήθηκαν δηλαδή ἀπό τήν ξαφνική παρουσία, ἔστω καί μικροῦ ἐχθρικοῦ τμήματος, μέ ἀποτέλεσμα νά ἐγκαταλείψουν τίς θέσεις τους καί ὁ ἐχθρός νά καταφέρει ἀνενόχλητος νά βρεθεῖ στά νῶτα τῶν Ἑλλήνων, ὑποχρεώνοντάς τους νά ὑποχωρήσουν καί νά ἀφήσουν ἀπροστάτευτους τό Τάγμα καί τοὺς Ἑπτανήσιους. Ἀντίθετα, τά τακτικά σώματα, ἐκπαιδευμένα σέ πόλεμο κατά παράταξη, δέν διέθεταν εὐελιξία κινήσεων καί σύμφωνα μέ τήν ἐπικρατοῦσα ἀντίληψη τακτικῆς -καί κυρίως τήν ἰδεολογία τους- δέν ἦταν διατεθειμένα νά ἐγκαταλείψουν τή θέση τους, ἀκόμα καί ἂν ἡ ἐξέλιξη τῆς μάχης ἔδειχνε νά ὁδηγεῖται σέ μή εὐνοϊκή κατάσταση.

Ἦταν λοιπόν ἀναμενόμενο νά ἐπικρατεῖ καχυποψία γιά τίς προθέσεις τοῦ Γώγου καί τίς κινήσεις του, ἐνῶ, ὅταν τά ἐχθρικά στρατεύματα εἰσχώρησαν στά νῶτα τους, οἱ Φιλέλληνες δέν φρόντισαν νά ἀπαγκιστρωθοῦν ἔγκαιρα. Ἐνδεχομένως ἡ κατηγορία τῆς προδοσίας πού τό σύνολο τῶν ἀπομνημονευμάτων τῶν Φιλελλήνων ἀποδίδει στόν Γῶγο, δέν εἶναι παρά τό ἀποτέλεσμα τῶν στερεοτύπων πού ἔφεραν οἱ Φιλέλληνες γιά τοὺς ντόπιους καί τῶν διαφορετικῶν ἀντιλήψεων Εὐρωπαίων ἐθελοντῶν καί Ἑλλήνων⁸⁷.

Στή σύγχυση θά πρέπει νά συνέβαλαν ἢ νά ἐπέτειναν δύο ἄλλα σημαν-

87. Σύμφωνα μέ τά ὑπάρχοντα στοιχεῖα, δέν μπορεῖ νά δοθεῖ ἐξήγηση γιατί ὁ Γῶγος Μπακόλας ἐγκατέλειψε τή θέση του κατά τή διάρκεια τῆς μάχης καί κατευθύνθηκε σέ ἄλλο σημεῖο. Ἡ αἰτιολογία τοῦ Δ. Καρατζένη ὅτι ὁ Γῶγος «ἔτρεξε πρὸς τήν κατωφέρειαν τοῦ Ματεσίου διὰ νά βοηθήσῃ τοὺς μαχομένους, υἱόν του Μῆτρον, Τσέλιον κλπ» δέν εὐσταθεῖ, καθώς οὔτε ἡ παραπομπή εἶναι σωστή (Ν. Φυσεντζίδης, *Ἀνέκδοτοι...*, ὅπ.π., σ. 217), οὔτε ὅμως καί σέ κανένα ἄλλο σημεῖο τῆς συγκεκριμένης πηγῆς ἀναφέρεται κάτι σχετικό. Δ. Καρατζένης, *Ἡ πρὸς Ἡπειρον...*, ὅπ.π., σ. 73.

τικά στοιχεία πού μαρτυρούν οι πηγές, και τά όποια δέν ἔχει ἀκόμα ἀξιοποιήσει ἡ ὑπάρχουσα βιβλιογραφία: ἡ ὁμοιότητα τῆς ἐνδυμασίας τῶν Τουρκαλβανῶν καί τῶν Ἑλλήνων ἀτάκτων⁸⁸ καθῶς καί οἱ συνθήκες χαμηλῆς ὁρατότητας πού δημιουργήθηκαν ἀπό τόν καπνό τοῦ πυρός τῶν ἀντιπάλων καί τή σκόνη πού εἶχε σηκωθεῖ ἀπό τήν κίνηση τῶν πολυάριθμων ὀθωμανικῶν στρατευμάτων. Σύμφωνα μάλιστα μέ τόν Δεληγιάννη, ἡ φορά τοῦ ἀνέμου κατὰ τή διάρκεια τῆς μάχης ἦταν τέτοια, ὥστε ὁ κονιορτός νά κατευθύνεται στίς ἐλληνικές θέσεις⁸⁹. Τίς συνθήκες σύγχυσης πού ἐπικράτησαν κατὰ τήν κίνηση τῶν Τουρκαλβανῶν στά νῶτα τῶν τακτικῶν, ἐπιβεβαιώνει καί ὁ Πέτρος Μέγγος⁹⁰. Ὑπάρχουν ἄλλωστε ἰσχυρές ἐνδείξεις ὅτι τό τμήμα πού βρέθηκε στά μετόπισθεν τῶν ἐλληνικῶν δυνάμεων ἀποτελεῖτο ἀπό ὀλιγάριθμους Τουρκαλβανούς σημαιοφόρους πού ἀρχικά ἔκρυψαν τίς σημαίες τους («μπαϊράκια») καί ἔτσι πέτυχαν νά κινηθοῦν ἀνενόχλητοι χωρίς νά γίνουν ἀντιληπτοί. Ὅταν ἄνοιξαν τά «μπαϊράκια» τους, προκάλεσαν πανικό στούς ἀτάκτους, οἱ ὁποῖοι παρασυρόμενοι ἀπό τόν ἀριθμό τῶν σημαίων πίστεψαν ὅτι ἀκολουθοῦσε ἰσχυρή δύναμη τοῦ ἐχθρικοῦ στρατεύματος⁹¹.

88. Σχετικό παράδειγμα ὅπου δέν ἦταν ἄμεσα διακριτό ἂν ἦταν Ἑλληνες ἢ Τουρκαλβανοί βλ. στό Γεν. Κολοκοτρώνη, *Απομνημονεύματα...*, ὅπ.π., σσ. 72-73.

89. «Ἀπό τόν κρότον τῶν κανονίων, ἀπό τόν ἀκατάπαυστον τουφεκοβολισμόν, ἀπό τάς κραυγάς τῶν στρατιωτῶν ἐξ ἀμφοτέρων τῶν μερῶν, ἀπό τοὺς καπνοὺς καί τόν κονιορ[κ]τόν κανέννας δέν ἔβλεπε τί ἐγίνετο εἰς τά διάφορα μέρη καί ὀχυρώματα [...] Ἀλλά τοὺς καπνοὺς καί τόν κονιορ[κ]τόν τά ἔρριπτεν ὁ ἄνεμος καθ' ἡμῶν...». Καν. Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ὅπ.π., σσ. 40-41.

90. P. Mengous, *Narrative...*, ὅπ.π., σ. 192.

91. Ὁ K. Mendelssohn-Bartholdy κάνει λόγο γιά «ἐξ ὀγδοήκοντα περίπου εὐθαρσῶν στρατιωτῶν συγκειμένη προφυλακή τοῦ ἐχθροῦ». K. Mendelssohn-Bartholdy, *Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος...*, ὅπ.π., σ. 373· Χρ. Βυζάντιος, *Ἱστορία...* (1874), ὅπ.π., σ. 42· Σπ. Τρικούπης, *Ἱστορία...*, ὅπ.π., τόμ. Β', σ. 261· G. Gervinus, *Ἱστορία...*, ὅπ.π., σ. 374· Α. Κουτσονίκας, *Γενική...*, ὅπ.π., σ. 178. Ἀντίθετα ἀνώνυμη καί ἀχρονολόγητη ἐπιστολή ἀναφέρεται σέ «δέκα ἐνέα μπαγεράκια τουρκικά ὅπου ἀνέβεναν ἀπό τόν λόγγο ἤς τά διο ραχοῦλια [...] 19 μπαγεράκια ὅπου ἐπάγεναν ἤς αὐτό τό ραχοῦλι». Ν. Φυσεντζίδης, *Ἀνέκδοτοι...*, ὅπ.π., σ. 240. Ὁ Καν. Δεληγιάννης ἀναφέρεται σέ «500 Ἀλβανούς», χωρίς ὁμως νά διευκρινίζει ἂν ἐξ ἀρχῆς πέρασαν ἀπό τό μονοπάτι καί τά 500 ἄτομα, ἢ μόνο ἡ ἐμπροσθοφυλακή τους καί στή συνέχεια ἀκολούθησε καί ἡ υπόλοιπη δύναμη τοῦ ἐχθροῦ. Καν. Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ὅπ.π., σ. 41. «Οἱ προπορευόμενοι 80 Τοῦρκοι, βλέποντες ἑαυτοὺς ἀπομονωμένους καί μὴ δυνάμενοι πλέον νά ἐνωθῶσι μετὰ τῶν καταδιωκομένων [...] ἐτόλιξαν τάς σημαίας των καί ἐπροχώρησαν ἐξ ἀνάγκης ὡς ἀπηλπισμένοι πρὸς τά ἄνω...». Σπ. Τρικούπης, *Ἱστορία...*, ὅπ.π., τόμ. Β', σ. 261· G. Gervinus, *Ἱστορία...*, ὅπ.π., σ. 375.

Ἡ κόπωση τῶν στρατευμάτων ἀπό τίς προηγούμενες ἐπιχειρήσεις καί πορείες⁹², ἀλλά καί ἡ ἀντιπαλότητα πού εἶχε ἀναπτυχθεῖ στούς κόλπους τῶν Φιλελλήνων, δέν φαίνεται μέ βάση τίς πηγές νά ἐπηρέασαν ἄμεσα τήν ἀπόδοσή τους κατά τή διάρκεια τῆς μάχης. Εἶναι ὅμως γεγονός ὅτι ἡ ἐλλιπέστατη διατροφή⁹³ καί οἱ δύσκολες συνθήκες διαβίωσης σέ συνδυασμό μέ τίς ἀρρώστιες πού ἐνέσκηψαν καί τίς λιποταξίες πού σημειώθηκαν, περιορίσαν ἀριθμητικά τό ἐλληνικό στράτευμα καί μείωσαν σέ κάποιο βαθμό τή μαχητική του ἰσχύ⁹⁴.

Ἡ ἥττα στοῦ Πέτα σηματοδότησε τό τέλος τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων στήν Ἡπειρο καί τή συνθηκολόγηση τῶν Σουλιωτῶν, οἱ ὅποιοι ὑποχρεώθηκαν πλέον νά ἐγκαταλείψουν τήν περιοχή τους. Προκλήθηκαν διχόνοιες μεταξύ τῶν ἐνόπλων καί ἀναβίωσαν παλαιότερες ἔριδες, ὅπως αὐτή μεταξύ Σουλιωτῶν καί Στερεοελλαδιτῶν ὀπλαρχηγῶν. Ἡ νίκη τῶν Ὀθωμανῶν τούς ὁδήγησε στό νά ἐπικεντρώσουν τή στρατηγική τους στό Μεσολόγγι, τό ὁποῖο ἀποτελοῦσε βασιικό ἐπαναστατικό πυρήνα σέ ὁλόκληρη τή δυτική Στερεά. Οἱ ἐχθροί κατευθύνθηκαν -ἀνεμπόδιστοι σχεδόν- στό Μεσολόγγι ὅπου καί πραγματοποιοῦσαν τρίμηνη πολιορκία (Ὀκτώβριος 1822-Ἰανουάριος 1823) χωρίς θετικό ἀποτέλεσμα⁹⁵.

Στίς σελίδες πού προηγήθηκαν, ἐπιχειρήθηκε μία σύντομη προσέγγιση τῶν γεγονότων πού συνδέονται μέ τήν ἐκστρατεία στήν Ἡπειρο μέσα ἀπό τίς πρωτογενεῖς πηγές, καθὼς καί τήν ὑπάρχουσα βιβλιογραφία. Ἡ ἐπανεξέταση τῶν πηγῶν θεωροῦμε ὅτι παρουσιάζει ἐξαιρετικό ἐνδιαφέρον στούς ἱστορικούς τόσο σέ ἐπίπεδο πληροφοριῶν ὅσο καί σέ ἐπίπεδο ἀτομικῶν καί συλλογικῶν νοοτροπιῶν. Ὑπό αὐτή τήν ἔννοια δόθηκαν ἀπαντήσεις σέ πολ-

92. «Συγχρόνως δέ μετ' αὐτοῦ (Μ. Μπότσαρη) ἐπανεκάμψαν ἐξηντλημένοι καί οἱ ὑπό τόν Δάννιαν Φιλέλληνες ἐκ ματαίας πορείας,». Κ. Mendelssohn-Bartholdy, *Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος...*, ὅπ.π., σ. 368· Ἐρ. Treiber, *Ἀναμνήσεις...*, ὅπ.π., σ. 44. Μπ. Ἀννινος, *Οἱ Φιλέλληνες...*, ὅπ.π., σ. 167.

93. Ὁ Κ. Mendelssohn-Bartholdy ἔκανε λόγο γιά «λιμώττοντας Ἑλλήνας». Κ. Mendelssohn-Bartholdy, *Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος...*, ὅπ.π., σ. 367. Ἐπιπρόσθετα βλ. Σπ. Τριχούπης, *Ἱστορία...*, ὅπ.π., τόμ. Β', σ. 257.

94. «ἀλλ' ἡ ἐκστρατεία τοῦ Μαυροκορδάτου ἔνεκα τῶν λίαν μικρῶν μέσων ἀπέτυχε». Α. Prokesch Osten, *Ἱστορία τῆς ἐπαναστάσεως...*, ὅπ.π., σ. 169. Πρόσθετα αἷτια γιά τήν ἥττα στοῦ Πέττα βλ. Κ. Σιμόπουλος, *Πῶς εἶδαν...*, ὅπ.π., σσ. 271-278· Β. Σφυρόερας, «Σταθεροποίηση...», ὅπ.π., σ. 268.

95. Ν. Τόμπρος, *Ἀπό τόν Νέο Ἑλληνισμό στό ἀνεξάρτητο Ἑλληνικό Κράτος*, Ἀθήνα 2013, σσ. 209-210.

λά αιτούμενα της σύγχρονης ιστοριογραφίας μέ ἄξονα τά ἀπομνημονεύματα τοῦ Elster καί ὅσων ἄλλων ἦσαν παρόντες στή μάχη, καθώς καί ἡ εὐκαιρία νά σχηματιστεῖ πληρέστερη εἰκόνα γιά τόν τρόπο διεξαγωγῆς τῆς μάχης τοῦ Πέτα, τῶν συνθηκῶν, ἀλλά καί τῶν αἰτιῶν τῆς ἧττας⁹⁶.

96. «Γιά τήν ἐξέλιξη τῆς Ἐπανάστασης στή δυτική Ρούμελη καί τήν Ἡπειρο, ἡ μάχη τοῦ Πέτα ὑπῆρξε ἡ πλέον σημαντική, ἕως καί τή δωδεκάμηνη πολιορκία τοῦ Μεσολογγίου (Ἀπρίλιος 1825-Ἀπρίλιος 1826). Ἡ ἐκβασή της σήμανε τήν ὑποχώρηση τῆς Ἐπανάστασης καί τή μεταφορά τοῦ μετώπου ἀπό τήν Ἄρτα στό Μεσολόγγι. Σήμανε ἀκόμη τήν ὀριστική ἐκρίζωση τῶν Σουλιωτῶν ἀπό τίς ἐστίες τους καί τό προσκύνημα τῶν ἐπαρχιῶν τῆς Ἄρτας καί τῆς Ἀκαρνανίας, καθώς καί τή συνθηκολόγηση τῶν περισσότερων Ρουμελιωτῶν ὀπλαρχηγῶν («καπάκια»). Σήμανε, τέλος, τή δημιουργία ἐνός κύματος προσφύγων ὀπλαρχηγῶν καί ἐνόπλων ἀπό περιοχές στίς ὁποῖες ἡ Ἐπανάσταση εἶχε κατασταλεῖ πρὸς τή δυτική Ρούμελη, καί ἰδίως πρὸς τό Μεσολόγγι [...] Μετά τή μάχη στό Πέτα, στά περισσότερα ἀρματολίκια ἀμφισβητήθηκε ἡ κυριαρχία τῶν καπετάνιων. Παλαιοί καί νέοι ἀνταγωνιστές διείδαν στόν πόλεμο τή δυνατότητα νά ἀνατρέψουν τοὺς προεπαναστατικούς συσχετισμούς δύναμης καί νά ἀναδειχθοῦν ἀρματολοί σέ βάρος τῶν τοπικῶν τους ἀντιπάλων». Δ. Τζάκης, «Τά πολεμικά γεγονότα...», *ὅπ.π.*, σ. 84, σ. 87. Ἐπιπρόσθετα βλ. Χρ. Βυζάντιος, *Ιστορία...* (1874), *ὅπ.π.*, σσ. 46-47· Ἀπ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία...*, *ὅπ.π.*, σ. 168, σ. 170.